

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

Nr. 2

1996

19. årg.

Zise - Told- og Skattemhistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattemhistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsens medlemmer er afdelingschef Hans K. Nielsen, København (formand), direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Åbenrå (næstformand), funktionschef Karin Christensen, Ålborg (kasserer), fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær), fuldmægtig Henrik Landt, København (sekretær), fhv. direktør Kaj Elkrog, Holte, ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Padborg, kommitteret René Mikkelsen, København, regionschef Hans Jørgen Mortensen, Viborg og dr. phil. Mikael Venge, København (redaktør).

Medlemskab af Told- og Skattemhistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkelte medlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.

Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.

Zise udkommer tre gange om året, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Redaktionen
Strandgade 100, bygning K, 1401 København K.
eller til sekretæren,
fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

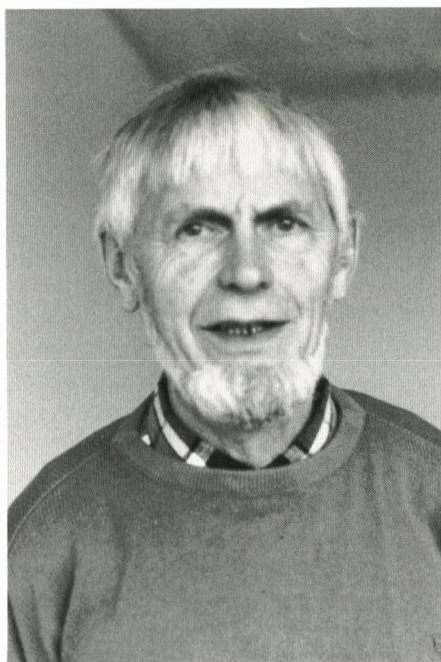
ISSN 001 05-8355
Lay-out: Anna Falcon Møller
Tryk: Wadmann Bogtrykkeri/offset, Thisted

Enevælde, hulkort og fusion

Zises sommernummer, som jeg optimistisk døbt det, har været længe undervejs. Redaktionen blev husvild, da Told- og Skattestyrelsen forlod Amaliegade, og følte sig et langt, koldt forår næsten som den lille pige med svovlstikkerne. Men i modsætning til eventyret endte vore trængsler lykkeligt. Disse linier skrives i et stort, lyst rum på Christianshavn, hvor Zise er rykket ind hos Told- og Skatteregion 1, Strandgade 100. Huset er det tidligere distriktstoldkammer 1 (indre by) og har yderligere en fortid som lager og administration for Den Kgl. Grønlandske Handel. I disse inspirerende omgivelser ser vi fremtiden trygt i møde.

Forfatterne i dette nummer er et par garvede og en halv debutant. Haakon Bennike Madsen fortsætter føljeton'en om enevældens skatter, der minder om, at selv en almægtig, absolutistisk monark måtte gå på kompromis med vrangvillige skatteydere. Baggrunden eller - set med datidens øjne - bagsiden af de prægtige slotte og palæer, vi glæder os over i dag, var en hårdhændet beskatning af børn, tjenestefolk og endog karosser. Man kan spørge sig, om ikke Christiansborg slotsbrand 1794 ved at tvinge hoffet til en langt mere beskedent levevis på det mindre Amalienborg i virkeligheden frelst det enevældige, danske monarki fra en fransk revolution. Udgifternes himmelflugt blev stoppet.

Den halve debutant er Svend Nørremølle, der i en menneskealder virkede som først hulkort- og dernæst data-ekspert ved amtsstuerne, senere told- og skatteregionerne. Nørremølles liv har været

Svend Nørremølle

tæt forbundet med de nu snart heden-gangne amtsstuer. Hans fader var amtsforvalter ved Kolding amtsstue, Søren Nørremølle var selv søn af sognefogeden i Skallerup i Vendsyssel, og i Zise 1992 s. 102-107 publicerede Svend Nørremølle hans barndomserindring om Hjørring amtsstues brand i 1901. Nørremølle senior blev senere udlært på den nu genopførte amtsstue og tegnede i barndomserindringen en fin skitse af en amtsstues funktioner i begyndelsen af århundredet.

Junior, altså Svend Nørremølle, giver i sin erindringsartikel en underfundig skildring af dengang, den moderne data-teknik vandt indpas ved amtsstuerne.

Tage Kaarsted om nogen har gjort samtidshistorien salonfæhig, men i Zise er vi lidt gammeldags og styrer normalt udenom de seneste årtier. Fhv. distrikts-toldchef Knud Wieth-Knudsen brød allerede sidste år barrieren med sin vittige og interessante artikel om en truet dyreart, toldvæsenets gammelbureaukrat, hvis

bidske udfald mod de unge konsulentløver dog røbede en betydelig livskraft. I dette nummer ser Wieth-Knudsen i sin kendte, polemiske stil kritisk på baggrunden for told-skat-fusionen i 1990 - et lidt bittersødt tilbageblik fra en lang karriere i etatens tjeneste. Vi lover læseren en veritabel krimi-gyser, som Wieth-Knudsen vanen tro afslutter med et drilsk filur-spørgsmål.

Mikael Venge

Kopskatter 1645-1812

af Haakon Bennike Madsen

Navnet kopskat er afledt af det tyske Kopf-Steuer. Faktisk hed de to første udskrivninger af kopskat i Danmark, 1645 og 1660, hovedskat. I England og i U.S.A. kaldes skatten capitation tax eller poll tax, i Frankrig taille.

Kopskat synes at have meget lidt med begrebet indkomstskat at gøre, hvis den praktiseres efter recepten: samme beløb på hver enkelt person, den hovedrige som den allerfattigste. Den har formentlig været kendt i de fleste lande i den vestlige verden - og givetvis også udenfor denne. I praksis kan man have sin tvivl, om udskrivningen er foregået helt efter bogen.

Simpel og graderet kopskat

I Danmark optrådte kopskatten i to former: den simple og den graderede. Ved den simple kopskat var skattebeløbet det samme for alle uanset deres økonomiske formåen. Skattebeløbet behøvede ikke nødvendigvis at betales af alle, men i hvert fald for alle. Skulle statsmagten hente et acceptabelt provenu på denne måde, måtte skattebeløbet sættes lavt eller deles i flere rater.

Den graderede kopskat pålagdes ved, at skatteyderne inddeltes i flere klasser, der hver ydede sin skattesats. Satsen kunne være husstandsreguleret med én sats for ægtemanden, én for hustruen, én for børnene og én for tjenestefolkene. Hver klasse omfattede skatteydere med

bestemte erhverv, »bestillinger« og embeder, samt personer med rang, der skønnedes at have samme skatteevne.

Den simple kopskat anvendtes hyppigt frem til midten af det 15. århundrede, da man fik lægsbeskatningen.¹ Den optræder også efter 1530 ved beskatning af husmænd, inderster, landhåndværkere, tjenestekarle og andre, der ikke blev lagt i læg. Under enevælden udskreves denne kopskat kun én gang, nemlig ved ved forordningen af 23. september 1762, men ved skæbnens ugunst kom den til at løbe i samfulde 50 år og ophævedes først i 1812. Denne skat, kaldet »ekstraskatten«, betales af alle over en vis alder med otte skilling om måneden, én rigsdaler om året.

Den graderede kopskat anvendtes første gang i 1645 og derpå i 1660.² Den mindede en hel del om kategoriskatterne i perioden efter 1530. Under enevælden anvendtes den en snes gange i årene 1678-1720 og dernæst ved ekstraskatterne i 1743, 1749 og 1757.

Graduering og klassificering

Gradueringen hang selvsagt sammen med antallet af klasser. Ved kopskatteudskrivningen 1699 opererede man med hele ni klasser, idet man inddrog fæstebønder og andre kategorier, der hverken før eller senere omfattedes af kopskatten. Ved 11 udskrivninger i årene 1678-1690 brugtes et femklasse-system og i 1692

$$\begin{array}{r}
 162 \dots 100 \dots 197 - 359 \\
 \text{add: } 10920 \text{ sh.} \\
 \text{1500:} \\
 \text{1500:} \\
 \hline
 13920 \\
 6074 \\
 \hline
 7846 \text{ sh.} - 157 - 2\% \\
 \text{performance} - \frac{40}{197} \text{ sh.}
 \end{array}$$

otte klasser. Under den Store nordiske Krig optræder der syv ydelsesrammer, idet man opgav 1699-kopskattens fæstebønder, gadehusmænd, husmænd og indester. Ved udskrivningen af ekstraskatten i 1743 var der atter ni klasser, ved prinsessestyret 1749 og ekstraskatten 1757 seks, men begge disse kopskatter omfattede udelukkende »offentligt ansatte«.

Ved kopskatterne 1678-1690, da man opererede med fem klasser, svarede kopydelsen relativt til 1, 2/3, 1/4, 1/12 og 1/24 - eller i skattebeløb: 12, 8, 3, 1 og 1/2 rigsdaler (1678). Man tog altså særlige hensyn til skatteevnen i 4. klasse, der rummede selvejerbønder, håndværkere, møllere, sædedegne og klokkere, og 5. klasse, der omfattede fæstebønder, og hvad der lå derunder. Gradueringen er i det hele taget ret kraftig.

Under Store nordiske Krig blev der udskrevet seks kopskatter: 1704, 1711 og 1717-1720. I krigens sidste år var forholdet mellem klasserne, hvis vi ser bort fra den fine rangklasse: 1, 1/2, 1/3, 1/6, 1/12 og 1/24. Når en skatteyder i 2. klasse betalte 1 rigsdaler, kunne man altså i 7. klasse nøjes med 4 skilling. På denne baggrund kan det nok undre, at gradueringen af skattebeløbene hos rangspersoner i 1. klasse ikke var nær så kraftig. 9. rangklasse betalte 1/4 af det, 1. rangklasse ydede.

Ved den graduerede kopskat blev der også skelnet mellem satsen for medlem-

merne af en husstand, selv om den var placeret i samme klasse. Husfader (kaldet hovedmanden) og hans hustru betalte normalt samme skattebeløb, men i krigens sidste år nedsattes hustruens til 2/3. De tre første børn sattes til det halve af forældrene, mens resten slap. Tjenestefolkene gav 1/2, 1/3 eller 1/4 af børnenes takst. I 1. og 2. klasse var tjenestefolkene yderligere opdelt i to grupper med forskellige satser, som tydeligt markerede, at nogle tjenestefolk - og dermed herskaber - var fornemmere end andre.

Ved udskrivning af landeskatterne i 1530-1660 inddeltes skatteyderne på grundlag af deres skattebeløb i mellem to og syv klasser.³ Også ved kopskatterne 1678-1757 fordeltes skatteyderne på klasser. I den enkelte klasse anbragte man alle de skatteydere, som skønnedes at have nogenlunde samme økonomiske formåen.

Ved den simple kopskat er det personen, men beskatter, uanset hans økonomiske evne. Ved den graduerede kopskat beskattes derimod en række forhold, der er knyttet til personen: stilling, erhverv, embede, rang og lignende.

Hvad var det så for personer, der anbragtes i de enkelte klasser? Ser vi på kopskatteudskrivningen under Store Nordiske Krig, finder vi følgende kategoriseringsmønster.

Personer med rang anbragtes altid i 1. klasse. I 2. klasse anbragtes sædegårdsejerne. Offentligt ansatte, »kongelige

Kopskattemandtal fra Ålborg 1717. Under de verdsliges og gradueredes rode opføres stiftamtmanden, baron Rudolf von Gersdorff, tillige med baronessen, personale og tjenestefolk, en karosse m.v. Rigsarkivet, Rentekammeret 2246.138.

betjente«, folk, der var knyttet til kirker, skoler, universitet, domstole, bystyre, hof, central- og lokaladministration, militær og kongeligt land- og skovbrug anbragtes i 2., 3., 4. eller 5. klasse. Brændevinsbrændere kom i 4. klasse, mens håndværkere satte i 5. og 6. klasse. Møllere, gæstgivere og færgemænd anbragtes i 5. klasse. I 7. klasse anbragtes selvejerbønder samt fæstebønder, husmænd og inderster med håndværk, daglønnere, tærskere og lediggængere. Ved 9. klasse-udskrivningen i 1699 var fæstebønder, gadehusmænd og inderster med kvæg anbragt i 8. klasse, mens gadehusmænd uden kvæg kom i 9.

Som det fremgår har man anvendt forskellige former for differentiering af en og samme kategori, hvilket medførte en ændring i kopydelsen. Man har således skelnet mellem, om personerne i den enkelte kategori boede på landet eller i købstæderne. Den rige købmand måtte naturligvis slippe et større beløb end den almindelige handlende. For skattepligtige på landet var ydelsen afhængig af, om man havde kvæg, eller om man drev håndværk ved siden af sit landbrug. Købstadskapellaner skattede efter, om de også havde kald på landet. For møllernes placering var det afgørende, om de havde selvejer- eller fæsterstatus.

Den graduerede kopskat kan ikke betegnes som en egentlig indkomstskat, idet man ikke stillede krav om oplysning af den enkelte skatteydere indkomst. Alligevel giver ikke mindst differentieringerne os ret til at kalde den for en

substitution for en indkomstskat, man ikke har kunnet måle, altså en substitutionsskat.

Hvis man ser bort fra udskrivningen i 1699, var fæstebønder, husmænd og inderster uden håndværk ikke omfattet af de graduerede kopskatte. Den talmæssigt største del af befolkningen ramtes således slet ikke af kopskatteudskrivningerne. Mens statsmagten nødigt indrømmede nogen frihed for krigsstyr, var det altså lettere at opnå frihed fra kopskat. Den kunne tildeles militærpersoner i virkelig tjeneste, folk der var beskæftiget ved hof- og centraladministration, og - fra 1718 - tilhængere af den reformerte tro. Desuden var der mulighed for at blive fritaget efter ansøgning.

Ekstraskatten 1762

Ekstraskatten af 23. september 1762, der kom til at løbe i 50 år, blev udskrevet under krigstruslen fra zar Peter III. Ganske vist slap man med skrækken, men rustningerne havde kostet store summer, der øgede statsgælden voldsomt, og skatten blev udskrevet for at nedbringe gælden. Hvor længe den skulle løbe, havde man ingen anelse om i 1762. Når man tager i betragtning, at ekstraskat i datiden var noget, man udskrev for et enkelt eller et par år, kan det kan være svært at acceptere 1762-skatten under den benævnelse. I hvert fald må den for et stort antal skatteydere have taget sig ud som en helt ordinær skat, og adskillige perso-

ner må have betalt ekstraskat hele deres voksenliv.

1762-skatten var som nævnt en kop-skat af den simple type. Satsen var 1 rigsdaler årligt pro persona over 12 år, senere dog mildnet til 16 år for børn af fæstere, husmænd og inderster. Forordningen betegnede skatten som »moderat«. For at sikre, at den kom ind uden afkorting, bestemtes det, at skattebeløbet for de personer, der helt eller delvis var ude af stand til at »svare for sig«, skulle lignes på de formuende. Således blev skatten betalt ikke af, men for alle, altså det gamle princip: »den rige hjælpe den fattige«. Det understregedes udtrykkeligt i forordningen, at ingen måtte udelukkes af mandtallet, men alle skulle anføres »med forklaring om deres tilstand og bekendte fattigdom«.

Når man i sidste halvdel af 1700-tallet anvendte denne primitive skatteform, var årsagen ganske simpelt, at den gav et ganske klækkeligt provenu.

Ekstraskattens administration

Ekstraskatten blev naturligt nok yderst upopulær, og især godsejerne, der heftede for, at deres undergivne betalte, reagerede kraftigt imod den. Flere steder gik bønderne løs på opkræverne. Bornholmerne, der plejede at slippe med halv sats, fik også i 1763 deres skat nedsat til 1/2 rigsdaler, 4 skilling om måneden. I Norge måtte man ophæve ekstraskatten i 1772.

Protesterne førte til, at regeringen folte sig nødsaget til at mildne satserne ved en ny forordning af 17. januar 1764, der angiveligt udstedtes »især til lettelse for

den gemene almue og de fattige på landet«. Fæstebønder, husmænd og inderster slap ikke blot for at betale for børn under 16 år, de undgik også at blive ansat til bidrag for de ubemidlede.

Også godsejerne modtog en håndsrækning. Som ansvarlige for ekstraskatten på deres område hvilede der en tung byrde på dem. Ejeren af Løvenborg heftede allerede for jordskatten af 87 fæstebønder. Med ekstraskatten fik han ansvaret for skatten af omkring 600 personer.⁵ Det ville ikke have været det store problem, hvis de alle betalte, men man var klar over, at det var en utopi. Som kompensation tildelte man godsejerne nogle ekstraindkomster, hvoraf de kunne dække de manglende bidrag. Først overlod man dem, hvad andre end fæstebønderne betalte. Dernæst opfandt man meget belejligt en speciel rangskat, som godsejeren egentlig skulle svare, men hvori man tillod ham at modregne underskuddet i ekstraskatten. På denne specielle måde kom regnskabet til at stemme.

Den særlige rangskat fik i øvrigt en lang levetid. I 1870 bortfaldt den i de tilfælde, hvor rang var forbundet med et embede, men først med kildeskatteloven 1968 forsvandt rangskatten helt.

Ekstraskatten førte til en stærkt øget skatteadministration. De skattepligtige skulle føres i mandtal, og der måtte foretages en ansættelse af de ubemidlede skat på de formuende. Hertil kom endelig oppebørslen af skattebeløbene.

Skattemandtallet førtes på landet af sognepræsten, dennes medhjælper og sognefogederne, i købstæderne af magistraten eller byfogeden i de købstæder, der ikke havde magistrat. Selve udførelsen blev bestridt af rodemestrene eller

særligt udvalgte borgere. Fra 1764 ned-sattes ekstraskattekommissioner, der bestod af amtmand, amtsforvalter, her-redsprovst samt to »fornuftige og retsin-dige proprietarier«. I købstæderne ned-sattes fra 1765 et tremands borgerudvalg, i København i 1767 en særlig ekstraskat-tekommission. Oppebørslen foretoges ad de sædvanlige kanaler. På landet amts-forvalteren og på krongodset regiments-skriveren, i byerne magistraten.

Mandtallet fra alle sogne i hvert amt indførtes i et generalregister. Desuden skulle der udarbejdes månedlige af- og tilgangslister over døde og bortflyttede samt de skattepligtige, der var fyldt 12 eller 16 år. Denne registrering foregik på særlige, trykte formularer, der indbefatte-de en »fattigkolonne«, hvori opførtes de ubemidlede, hvis andel de mere formu-ende skulle betale. Processen, hvorved de fattiges skat repareredes på de personer, der skulle betale for andre udover deres eget skattebeløb, betegnedes ansætnings-forretningen. Staten skulle jo have 8 skil-ling ind om måneden for hver skatteplig-tig.

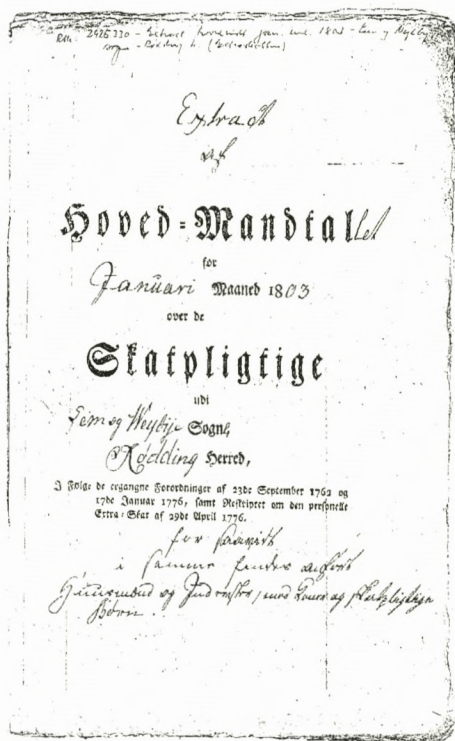
Den lettelse, almuen på landet havde fået ved 1764-forordningen, har forment-lig ikke været stor nok. Det må være bag-grunden for udsendelsen af en ny kolle-gieordre af 20. december 1766, der rund-sendtes til godsejere og øvrighedsperso-ner, og som bad dem tage stilling til et forslag om at nedsætte almuens skatte-sats med 1/3, mod at nedsættelsen blev hentet ind andre steder. Af besvarelserne ses, at mange foreslog at beskatte embedsmændene, »de kongelige betjen-te«, hvis lønninger var steget en del. Andre foreslog en afgift på det kontribu-erede hartkorns pengeværdi, hvilket må

hænge sammen med, at jordpriserne var stigende. Endelig foreslog enkelte, at lån-giverne i fast ejendom skulle beskattes med 1/2 % af lånets størrelse. Også pan-tegælden var steget.⁶

Resultatet af overvejelserne blev de to forordninger af 14. maj 1768, der sam-men med rangskatten må ses som ekstra-skattens følgelove. I den ene pålagdes et »ekstrapåbud af gejstlige og verdslige betjentes gage og anden embedsind-komst, så og af pensioner og benådnin-ger«. Det gjaldt for to år, men forlænge-des i 1770, »indtil Vi allernådigst ander-ledes tilsiger«. Satsen var 10 % af de gejstliges indkomster, mens de verdslige embedsmænd beskattedes progressivt.

Allerede i 1770 ophævedes denne for-skel dog, således at også de gejstlige underkastedes den lempeligere, progres-sive skala. De laveste indkomster var fri-taget. Af indkomster på 100-150 rigsdal-er betaltes 2 %, af 300-350 rigsdaler 6 %, mens indkomster over 500 rigsdaler måtte af med 10 % (i alt var der 9 skala-trin). Til gengæld slap embedsmændene for at betale ansætningsskatten for de ubemidlede. Ekstrapåbudet, senere kal-det procentskat eller embedsskat, ophævedes først ved forordningen af 8. januar 1845. Skattens provenu dalede dog hastigt, efterhånden som flere og flere embedsmænd lønnedes »uden afkortning«.⁷

Den anden forordning 1768 indførte den såkaldte kvartprocent-skat, der i vir-keligheden var to: et pålæg på 1/4 % af hartkornet og 1/4 % af pantesummerne i fast ejendom. Det sidste opkrævedes simpelthen ved, at debitorerne fradrog 1/4 % af renten, som oftest var 4 %, såle-des at långiveren nu kun fik 3 3/4 % i

Trykt mandtal til ekstraskatten af 1762, her besvarelsen fra Lem og Vejby sogne, Rødding herred. Rentekammeret 2425.330.

rente. Kvartprocentskatten ophævedes af Struensee, men genindførtes ved forordning af 17. juni 1773. Beskatningen af pantessummerne ophævedes den 4. september 1809 mod, at alle kreditorer ydede en godtgørelse én gang for alle på 2 % af kapitalen. Kvartprocentskatten af hartkornet ophævedes 9. juli 1813, idet alle otte gamle hartkornsskatter gik op i den

reformerede besiddelse-, nytte- og brugs-skat af faste ejendomme fra 1802.

Oprindeligt var det tanken, at embeds- og kvartprocentskatterne skulle erstatte nedsættelsen af ekstraskatten på almuen, men her forregnede man sig. I virkeligheden var der meget, der tydede på, at provenu'et af ekstraskatten var faldende - trods en vitterlig stigning i folketallet. I hvert fald hævdedes det i et reskript af 29. juli 1776, at der var sket »en kende- lig, mærkelig afgang« i ekstraskatten, som man tilskrev »urigtige angivelser og mandtallers forfatninger«. Det anførtes, at jo mindre, der indkom til at betale af på gælden, jo længere ville skatten løbe. Desuden henvistes der til »den øjensyn- lige ubillighed, at den ene undersåt ikke bærer lige byrde med den anden«. For at råde bod på dette gav reskriptet anvis- ning på mandtalsførelse og kontrolmulig- heder.

Ekstraskattens afskaffelse

I reformperioden efter 1784 planlagdes en modernisering af hele told- og konsumtionslovgivningen, og der nedsat- tes den 2. maj 1787 en ekstraordinær finanskommission.⁸ Det ses af kommissi- onens papirer, at man overvejede at moderere eller helst afskaffe ekstraskat- ten, en anskuelse, der deltes af kronprin- sen (Frederik VI).

Problemet var imidlertid, at ekstra- skatten ikke uden videre kunne ophæves. Til trods for at dens provenu var blevet formindsket i årenes løb, havde den nem- lig indbragt staten et så stort beløb, at den måtte erstattes af et andet, mere hensigts- mæssigt pålæg. Efter udstedelsen af den

store toldlov 1797 intensiveredes denne diskussion, men overvejelserne førte ikke til noget.

Da finanskommissionen den 25. januar 1812 indgav en forestilling om lønforhøjelser til embedsmændene, foreslog man disse finansieret ved en ildstedsskat. Om ekstraskatten konstaterede man ved denne lejlighed, at »dens beløb i dansk kurant er blevet ubetydeligt«. Man regnede ud, at værdien kun udgjorde 50.000 rigsdaler mod oprindeligt det 12-dobbelte. Det var krigsårenes inflation, der udhulede den. Resultatet blev, at den stærkt reducerede ekstraskat ved forordningen af 6. maj 1812 inddroges under ildstedsskatten,⁹ som imidlertid ophævedes allerede i 1816.

I sidste ende var det altså inflationen, der formåede, hvad de mange protester havde været ude af stand til: at få sat punktum for den upopulære ekstraskat.

1 Zise 1995 s.4-21.

2 H. Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Klasser og kategorier*. Odense 1978 s. 45.

3 Zise 1995 s. 6-7.

4 *Spørgsmålet om skattepligt-skattefritagelse vil blive behandlet i en følgende artikel.*

5 Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*. Kbh. 1983 s. 110.

6 V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I*. Kbh. 1889 s. 98-116.

7 H. Nielsen og A. Thalbitzer: *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider*. Kbh. 1948 s. 94.

8 Rigsarkivet. *Se især kommissionens forestilling angående nogle forandringer i landets skattevæsen, udateret, ca. 1800.*

9 *Skat lagt på antallet af ildsteder i det enkelte hus.*

Hulkort ved amtsstuerne

af Svend Nørremølle

»Goddag! - overassistent Nørremølle fra Vejle amtstue. Jeg kommer med en bemyndigelse fra min amtsforvalter til at drøfte overførsel af ejendomskartoteket til hulkort...«

Nej, jeg må hellere komme med forhistorien. Jeg er født i 1924 i Sønderborg, hvor min far som nygift havde fået ansættelse på en af de nye amtstuer, der blev oprettet i Sønderjylland efter genforeningen. Da jeg var fire år gammel, flyttede hele familien til Hjørring, hvor min far blev ansat ved Hjørring amtstue - den amtstue, hvor han var startet i 1904.

Jeg tog realeksamen i Hjørring i 1940 og handelseksamen fra Kolding Købmandsskole i 1941. Så havde jeg ikke lyst til at læse mere, men blev - ret fantasiforladt - elev ved Ribe amtstue fra 1. november 1941. Ribe var et ret fredeligt sted under krigen, så da jeg kom på session i 1945, ønskede jeg mig noget helt andet og blev indkaldt til Telegrafbattalionen, hvor jeg straks blev kontorordonnans (papsoldat) og lærte lidt mere om kontorarbejde.

Militæret lærte mig også noget andet. Al eksercits gennemføres med albuerne tæt ind til kroppen. Det har hjulpet mig mange gange - på pensionater, ved arbejdsfrokoster, på færger og i fly, hvor den, der spreder sig for meget, har svært ved at nå maden. Og har man én gang kaldt det, man skimtede i tågen, for det lille blå hus på bakken, så er det altid det lille blå hus på bakken. Jeg bruger det

mest i den omvendte form. Tænk dig grundigt om, inden du giver navn til et begreb. Ellers kan du få grund til at fortryde det.

Efter soldatertiden blev jeg tjenstgørende ved Skattedepartementet, og jeg havde ikke spor imod at være i København nogle år, selv om arbejdet i bogholderiet ikke var specielt morsomt. Det blev dog lidt mere udholdeligt, da jeg fik lov at låne en regnemaskine til det kedeligste stykke skrivearbejde. Men fremtiden lurede. Rationaliseringskommissionen nærmede sig, der var for lidt arbejde til alle, og vi, der kun var hentet ind fra forskellige amtstuer, måtte selvfølgelig som de første sendes ud igen.

Kartoteket

1. april 1949 stod jeg ved Vejle amtstue på det mødetidspunkt, som jeg underhånden havde fået at vide. Personalet bød mig velkommen. Men så kom amtsforvalteren, og jeg måtte - stående - modtage den første skideballe fra Jørgen Swane, fordi jeg ikke på forhånd havde kontaktet ham. Det havde alle de andre. Jeg blev trøstet bagefter af kollegerne. Swane havde også skældt ud, fordi man under hans sygdom havde indført den nye retskrivning.

Selvfølgelig gik det mig på med alle de små sammenstød, men heldigvis var der alle kollegerne. Jeg var accepteret og

med, men jeg var anderledes. Mine tre år i Skatteministeriet havde sat sine uudslættelige spor. Jeg præsterede en-gang, hvor vi gerne ville have en afgørelse på en sag, at foreslå, at vi ringede til Skatteministeriet. Men jeg blev belært om noget andet. Der skulle skrives et brev: »Man skal herved tillade sig at bringe sagen i Skatteministeriets behagelige erindring«, hvilket betød: »hvis det engang skulle passe jer«.

Jeg var lidt anderledes, men der var da heldigvis også en masse spændende udfordringer, som når vi en gang om året skulle bruge en regnemaskine, der kunne lave opgørelser uden at vise ører. Det skete ved en lettere ombytning af type-stænger, og det skulle gennemføres på tidspunkter, hvor hverken amtsforvalteren eller souschefen, Jesper Andersen, var i nærheden. Hvis de nærmede sig, blev hæften skyndsomt lagt over maskinen. Jesper Andersen blev for øvrigt slet ikke vred over operationen. Han var en flink og rar mand, men han var ret nervøs for, om jeg nu kunne samle maskinen igen.

Alt det her var jo bare indledende øvelser til det, der nærmede sig: omskrivning af kartoteket. Kartoteket bestod af et kort for hver ejendom i amtstuedistriktet, og det var ret pakket med oplysninger om ejerforhold, adresser, matrikelnumre og vurderingssummer. Den nederste halvdel bestod af en kolonne for hver halvårlig opkrævning. Her blev hver enkelt afgift beregnet og indskrevet og sammentalt til sidst. Som regel kunne sådan et kartotekskort holde i ti år, og nu var de ti år ved at være gået - og jeg har en elendig håndskrift!

Svend Nørremølle (1924-) som ung amtstueassistent i 1950'erne.

Jørgen Swane var død. Mange ting havde han måttet tage fra min side, men det, jeg gik i gang med nu, blev han forskånet for. Den nye amtsforvalter, Herluf Bohn, var helt anderledes. Han synede måske lidt mindre i galla, men han var god i hverdagen.

Han startede efter tiltrædelsen med et lille glas og en lille tale. Til stor glæde for os yngre frabad han sig at blive tiltalt i 3. person. De, der ikke selv har prøvet det, kan nok ikke forestille sig hvor mange knuder, man skal slå på tungen, hvis man skal spørge amtsforvalteren, hvor hans datostempel ligger.

*Forfatteren som nygift 1953
i lejligheden i Østerbo i
Vejle.*

Collator

Herluf Bohn efterlyste ideer til omskrivningen af kartoteket, og jeg gik på biblioteket, der skaffede en samling af IBM manualer til låns i 14 dage fra et universitetsbibliotek i Århus. På de første sider i manualerne var der enkelte billeder af hulkortmaskinerne og et lille afsnit om formålet med maskinen, men da de 14 dage var ved at være gået, var det kun lidt, der sad fast. Den første maskine i samlingen var en Collator, der hed 077,

og i den fandtes en »indretning«, der hed PLUG-TO-C. Så pakkede jeg sammen og afleverede det sorte ringbind.

Amtsforvalteren ringede til Skattedepartementet og vendte oplivet tilbage. De var selv i gang med et projekt, og den korte og klare besked lød: »Send ham herind!« Nu er vi så der, hvor replikken i indledningen skulle komme, men selvfølgelig gik det lidt anderledes, for jeg var jo godt kendt i Skattedepartementet.

Jeg blev sendt ned ad gangen til Eigil Bak. Han forklarede mig en hel masse

teknisk, men ikke noget om PLUG-TO-C, så jeg regnede med at kunne læse mig til det hele bagefter. Jeg skal prøve at forklare det med få ord. Ved den almindelige vurdering i 1956 havde kommunerne ved de kommunale hulkortcentraler gennemført et forsøg med beregning af ejendomsskatter i Helsingør kommune. Sådan noget måtte staten også have. Et nedsat teknisk udvalg skriver en betænkning, som flere broderer på, og der tegner sig en ejendomsbetegnelse bestående af amt, herred, skyldkreds, vurderingskreds, vurderingsdistrikt, matrikelnummer.

Eigil Bak præsenterede mig også for sekretær Arndal, der den halve dag skulle arbejde med hulkortene i Statens Hulkortcentral og den anden halve ved oplæg, vejledninger, programmering m.v. i Skattedepartementet. Det drejede sig om ca. 1/4 million ejendomme! Jeg skulle vejlede amtstuerne i Jylland og på Fyn, og Arndal skulle tage sig af amtstuerne på Sjælland og omliggende øer.

Jeg gik igang med en række kurser i hulkortmaskiner, og det allerførste, der blev afholdt, var i Collator 077. Instruktøren, Mogens Rathmann, startede IBM-kurset efter bogen. Hvem, der ønskede the, og hvem kaffe til frokostpausen (med egen madpakke). Derefter kom spørgsmålet om deltagelse i tidligere kurser, og Rathmann blev lidt forkert i ansigtet, da jeg indrømmede, at dette var min første maskine. Det var nemlig efter hans mening den mest indviklede af dem alle, men PLUG-TO-C betød altså bare: »Sæt en ledning i hullet her, så får du en impuls for hver omdrejning« (cyklus).

Praksis

Maskinerne blev lettere og lettere at forstå, og på Statens Hulkortcentral forsøgte jeg mig i praksis. Man spurgte forsigtigt en af holdlederne efter en ledig koblingstavle, og han fandt en, som ikke havde en stor plakat med dødningehoved og »NIX PILLE«. Så rev man ledningerne ud og startede sin kobling forfra, og når der var en maskine ledig, så skyndte man sig at køre sin lille bunke prøvekort, inden man blev jaget væk igen.

Vejle amtstue kom selvfølgelig i første række - eller blev forsøgskanin. Vi fik en hullemaskine, en gammel »Alphabetical Card Punch 041«, som vognmanden med stort besvær fik halet op ad trappen. Den virkede, men det var nok godt, at det ikke gik så hurtigt, for der kom flere signaler fra Arndal om ændring af oplægget - efter at hulningen var startet.

Den første, fremmede amtstue, jeg besøgte, var Viborg amtstue. Jeg havde på forhånd besluttet mig til aldrig mere at tiltale chefer i 3. person, og det blev aldrig nødvendigt. Chefer og personale på samtlige amtstuer var meget samarbejdsvillige og flinke.

Der hændte en masse sjove episoder undervejs, og enkelte af dem husker jeg endnu. En af hulledamerne i Vejle kom med en halv kasse kort, der skulle hules om på grund af en forskydning af kolonnerne. »Det må du da kunne ordne«. Slagteriet i Vejle havde et hulkortanlæg nede ved havnen, og jeg stak kassen under armen og gik derned.

»Pas på ledningen« var det første, jeg hørte, da jeg kom indenfor. Operatøren

Vejle amtsstues personale midt i 1950'erne. Forrest troner chefen, amtsforvalter Jørgen Swane. Tv sidder Børge Hansen, forfatter af den lille artikel om formueopgørelsen 1945 i Zise 1992 s. 51-52. Th souschef Jeppe Nielsen, der mestrede kunsten at skelne mellem amtsstuens to Hansen'er, når han kaldte på dem, ved at intonere et fladt a, når det gjaldt Børge Hansen, mens kollegaen P.G. Hansen (fra Moltrup ved Haderslev) hidkaldtes med et Hansen, hvis s var stemt. Forrest th sidder endelig fuldmægtig Erik Mikkelsen, der som ganske ung var kollega til Nørremølles fader på Hjørring amtsstue. Nørremølle selv står bagest th, mens de øvrige er fv Kirstine Gaarde, L. Kjær, Elly Andersen, Kirsten Rod, Mogens Krogh, ?, Rita Giørtz og Helge Larsen (dette og øvrige fotos tilhører forfatteren).

stod på en stol og forsøgte at danne en meterlang ledning ved at koble mange »blå« ledninger sammen (forskellige længder havde forskellig farve, og de blå var de længste, han havde). »Jeg skal have en markering med fra den ene maskine over til den, der huller sumkor-

tene«, fortalte han. Jeg havde jo lige været på alle kurserne og kunne fortælle ham, at der på forhånd var ledige forbindelser i det faste kabel mellem maskinerne. Vi prøvede, og det virkede - og så var det min tur til at sige, at jeg lige havde en bunke kort, der skulle kopieres, og det

var selvfølgelig ikke noget problem. Det ordnede maskinen, mens vi drak en kop kaffe.

Varde amtstue ringede en dag og sagde, at navnekortene brokkede i hullemaskinen. »Kun navnekortene?« »Ja«. Jeg fik dem til at lægge ca. 50 kort af hver slags på bordet og ganske rigtigt ville navnekortene ikke ligge fladt ned på bordpladen. Jeg gennemgik i tankerne hullestuen i Varde og ganske rigtigt - navnekortene stod tættest ved radiatoren.

Jeg sad på Holstebro amtstue og talte med amtsforvalter Hare, der var meget interesseret, men ikke altid lige enig. En ung dame kom ind og sagde meget beklagende, at nu var det galt igen. Hare greb en skruetrækker fra sin brevbakke og sagde: »kom!« Den ene hullemaskine brokkede, men hjælpen var nær. Amtsförvalteren lagde egenhændigt en smal strimmel karton på plads i maskinen, der fungerede igen.

I sommeren 1960 begyndte noget at tage form. Jeg var kommet gennem de fleste af hulkort-kurserne, og på en fjerdedel af landets amtstuer hullede de hastigt uddannede »hulledamer« m/k på livet løs. Det var ikke mere de gamle hullemaskiner. Alle amtstuer havde en 026 »Printing Card Punch«, som kunne programmeres til den aktuelle opgave med et programkort og printe teksten på hulkortets overkant. Hvis amtstuen var så stor, at den skulle have mere end én maskine, blev det i mange tilfælde en 024, som lignede 026'eren, men ikke kunne printe i overkanten.

Men det var også 250.000 ejendomme, der hørte hjemme i det nye ejendomskartotek, og samtlige ejendomme skulle behandles »ved hjælp af hulkort-

systemet«, som ligningsdirektoratet skrev i cirkulæret om den 12. almindelige vurdering - nok den mest ualmindelige af de 12.

Projektet

Hjemme i Vejle var vores lille familie selvfølgelig meget præget af min megen rejsen. Vores ældste pige var syv år og drengen fire år. Min kone gik i alle de år hjemme, så hun måtte jo fungere som både det ene og det andet, og nu ventede vi nummer tre. Hun blev født den 2. august 1960, og seks dage senere ringede kontorchef Henning Jensen fra Skattedepartementets 1. kontor.

Sekretær Arndal var sygemeldt for længere tid, og jeg blev spurgt, om jeg ville fortsætte med projektet. Jeg sagde ja. Jeg tror ikke, at jeg udbad mig betænkningstid, men jeg kunne heller ikke i min vildeste fantasi forstille mig, hvad jeg gik ind til.

En væsentlig faktor var K.S. Hansen. Han var der pludselig på Statens Hulkortcentral. Høj, bred, pilskaldet og med halvbriller, så han kunne se flere ting på én gang. Han havde været mange steder og arbejdet med IBM-maskiner i firmaet Bodenhoff, før IBM etablerede sig i Danmark i 1949. Hans sidste job som hulkort-mand ved FN i New York var afsluttet, og Hulkortcentralens leder, Gerhard Frandsen, havde hentet ham til ejendomsbeskatningen.

I begyndelsen var jeg ret målløs, men det betød ikke noget, for K.S. klarede det, der skulle siges. Imellem de mange historier, han fortalte, var også de tre håbefulde unge mennesker ved IBM,

Vejle amtstue på udflugt ad den gamle hærvej. Forrest den nye amtsforvalter, Herluf Bohn, Erik Mikkelsen med kamera og bagest tv fru Grethe Nørremølle, der skotter lidt ængsteligt op til sin mand, fotografen på bussens tag.

som K.S. måtte hjælpe med det hulkort-tekniske, men som ellers kunne selv. Johs. Nielsen blev direktør for Kommunernes Hulkortcentral, der i starten havde til huse i kommunernes hus i Gyldenløvesgade, helt oppe under taget, men senere blev en magtfaktor som en af Kommunedatas centraler. Renner Andersen solgte et større IBM-anlæg til den nystartede Jyske Kommuners Hulkortcentral i Ålborg - en virksomhed han selv var direktør for i mange år. Tredjemanden hed Willy Olsen, og han blev direktør for Datacentralen af 1959 (»vistnok«,

som en af hans medarbejdere plejede at tilføje, for på det tidspunkt fandtes edb-maskinerne kun i IBM's kataloger).

Ind imellem måtte K.S. Hansen holde en pause og nyse. Han nøs altid syv gange i træk. Jeg talte, for jeg lærte hurtigt, at det syvende nys også var det sidste. K.S. var et gennemført ordensmenneske, og hans skrift levnede ikke skygge af tvivl om meningen. Når han havde skrevet en side med ordrer til hulkort-personalet, kom der aldrig nogen og beklagede, at de ikke kunne læse teksten, og jeg har heller ikke oplevet nogen komme og

pege på en fejl. Det måtte der heller ikke være, for den almindelige vurdering skulle allerede på det tidspunkt være udskrevet som vurderingsfortegnelser i 7-8 eksemplarer.

Først og fremmest skulle løsningen godkendes af Statens Ligningsdirektorat, vurderingsafdelingen, i daglig tale Jord- og betonafdelingen. Alt skulle være som det plejede at være på blanketter med op til 30 kolonner og med en indstregning, der ikke tålte nogen vaklen. For en sikkerheds skyld valgte vi en brun trykfarve, der ikke skjulte det printede, selv om vi skulle komme lidt tæt på stregerne. Det kostede et beløb til rensning af trykmaskinerne, for brun var ikke nogen standardfarve. Når ligningsdirektoratet havde godkendt blanketten, skulle alle skyldråd, vurderingskredse m.v. ikke ret gerne have væsentlige indvendinger.

Kolleger

Tempoet var nok lidt hæsblæsende, men jeg nåede da i hukommelsen at registrere en del af de mange mennesker, jeg mødte i den periode. Fra Ligningsdirektoratet husker jeg især de gamle kontorer med de snørklede gange i Vestergade 29. Det hed egentlig 29-31, men nr. 31 var nu konstant aflåst. Et enkelt medarbejdernavn er jeg kommet på - Hansen - men fornavnet er smuttet. En chef ligeledes, kontorchef Tangdal, der var en flink, ældre herre.

Et par år senere kom han til at starte noget, der måske fik betydning for de senere løsninger af vurderingen. En af de unge sekretærer - Karen Møller - stillede Tangdal et edb-spørgsmål, som han ret

naturligt ikke kunne besvare. »Tal med Nørremølle om det«, lød hans besked.

Karen Møller ringede mig op og sagde, at hun og et par kolleger gerne ville besøge mig og spørge om noget. Det blev en god lang eftermiddag. Karen Møller blev senere borgmester i Karlebo i Nordsjælland, Kaj Sinding-Olsen mange år efter kontorchef i Skyldrådet for Københavns Amt, og Arne Bernth Pedersen blev ligningschef for vurderingsafdelingen. Han har længe efter fortalt mig, at han blev chokeret over mine planer om et ejendomsregister, som maskinelt tildelte vurderingsnumre ved en almindelig vurdering. Det var jo noget, som kun vurderingsformændene havde ret til. Senere skulle der mere til for at chokere ham, men vi kom også til at samarbejde i over 20 år.

Matrikeldirektoratet må jeg heller ikke glemme. De første hulkortprintere havde kun store bogstaver og ikke så mange, som vi kender i dag. Det var nødvendigt at skrive et stort I med samme type som et 1-tal, nemlig I. Matrikelnummer 1i, som vi idag kan skrive som 1I, ville altså blive til II. Jeg foreslog, at vi i en overgangsperiode brugte stort J, der ikke var i brug i matriklen, men det var heldigt, at der ikke var nogen, der spurgte, hvor lang den periode ville blive og hvad så?

Jeg blev vist rundt i Matrikeldirektoratet, der dengang havde til huse i Havnegade 27, hvor nu Vejdirektoratet ligger. Jeg må have truffet mange mennesker, men husker især hr. Velling, der vistnok var ekspeditionssekretær. Han fortalte mig om fremtiden, hvor kort ikke lå tegnet på papir, men på edb, og hvor man til enhver tid kunne rette og udskri-

Forfatterens kolleger konfererer med en »hulledame« (tasteoperatør) under et amtstuebesøg på Statens Hulkortcentral. Fv Børge Jensen, Odense, der har skildret sin egen amtstuetid i Zise 1991 s. 53-66, Viggo Carstensen, Viborg, Christian Kornbek, Ribe, og S. Kastrup Jensen, Holstebro. Den mærkelige, ekstra urskive skyldes faktureringen i timer og 100-dele.

ve. Jeg husker, at min rundviser, der i øvrigt senere blev chef for direktoratet, lidt hurtigt trak mig videre, men det var jo også i 1960!

Egil Bak havde jeg en del med at gøre, men med mellemrum. Det var meget tit til store møder med amtsforvalterne, og der blev der jo ikke tid til nogen snak. Det gjaldt bare om at forsvare hulkort- og senere edb-løsningen. Men engang imellem samledes vi dog hos Bak

omkring hans kæmpeskrivebord. Bak var ikke nogen stor mand, men hans skrivebord var i overstørrelse, og dog var det altid fyldt med bunker af sager og meget andet papir.

Jeg tror nok, at Bak selv gav anledning til den vits, at sagerne blev ekspederet i den rækkefølge, de faldt ned fra bordet. Jeg oplevede en stille eftermiddag, at et enkelt, lille stykke papir løsne sig, gled sagte ned over bunkerne og stoppe-

de, klistret til selve kanten af skrivebordet. »Hekseri«, sagde Bak, der aldrig manglede ord.

Så kom turen til Første Hovedrevisorat, der selvfølgelig var mest interesseret i sammentællingerne. For en sikkerheds skyld forlangte de, at amtsstuerne skulle tælle op på regnemaskine og vedlægge strimlen. Det så alt sammen ud til at lykkes, men så var der lige grundstigningsskylden. Den er der skrevet bøger om, men måske skulle der være skrevet en klagesang over beregningsformen.

Job completed!

I 1960 skaffede Statens Hulkortcentral en kalkulator ud over normen dengang. Den hed IBM-604 og er sikkert forlængst blevet fornægtet af IBM. Den kørte på radiator og havde derfor eget udluftningsanlæg. Når maskinen ikke makkede ret, sendte IBM en supertekniker, der tog støvprøver fra gården, hvor han fandt en lille bunke koks. Sandheden var nok snarere, at K.S. Hansen tog livet af den stakels maskine, når han beordrede den til at beregne grundstigningsskylden.

Fremgangsmåden under planlægningen var, at jeg fortalte K.S. hvordan, grundstigningsskylden skulle beregnes. K.S. skrev noget på en planlægningsblanket, krøllede det sammen, sigtede efter papirkurven og sagde sin uforgribelige mening om de mennesker, der kunne brygge sådan noget sammen. Efter et par traveture op og ned ad gulvet, satte han sig ned og skrev en side. Jeg har ikke gemt noget om 604-eren, men jeg tror, den havde 70 programtrin og mindre end 10 tællere. Grundstigningsskylden blev

beregnet maskinelt, men den, der i dag sidder med en lille computer - måske endda en bærbar - kan ikke forestille sig, hvilken kamp det var i 1960.

12. almindelige vurdering blev fremlagt, som sig hør og bør, men lidt forsinket. Ejendomsstamkortene blev udskrevet, og de første skatteterminer blev beregnet og udskrevet som giroindbetalingskort. Men nu var det blevet dagligdag, så nu dukkede de små problemer op. Der blev foretaget småændringer, men frem for alt så vi på, hvad der skulle ske inden den 13. (ualmindelig trættende) almindelige vurdering, som skulle foretages i 1965 og køres af I/S Datacentralen. Den omfattede 1 million ejendomme udenfor købstæderne.

DC, som Datacentralen altid blev kaldt, havde sat to konsulenter på opgaven. En til registrering og opkrævning og en til vurdering. Skattedepartementet stillede så med tre mand. Frede Petersen fra Københavns amtstue og Leon Schultz Larsen fra Københavns amts Nordre Birks amtstue blev begge sendt på forskellige kurser. De levede ikke altid op til IBM's forventninger, men i høj grad til mine. Jeg hørte da også med til gruppen, men endnu hvilede den største del af arbejdet med amtstuernes indhulning på mig og dermed de mange store og små spørgsmål, der uvægerligt meldte sig, når det færdige materiale kom frem.

DC havde et mægtigt gå-på-mod, men manglede maskiner. Da det første sæt hulkort skulle konverteres til edb, blev vi en aften sluset ind til MLU. Mejeriernes og Landbrugets udviklingsafdeling havde noget så avanceret som en IBM 1401, der bestod af skabe så store som garderober, men med en kapacitet, som ikke fin-

des mindre på edb-markedet i dag. DC havde fået lov til at køre konverteringer der, og det eneste, jeg husker, er, at det kørte.

Men det var kun småting, der kunne køre på en 1401, så DC måtte drage til udlandet med hele den første halvårskørsel af amtstueskatter. Jeg tror, det var i Frankfurt am Main, det foregik, og DC-folkene herhjemme holdt vejret, indtil beskeden indløb på fjernskriveren: »Job completed«. Gott sei Dank! Måske gemmer en eller anden gammel DC-mand stadig på strimlen.

Endnu kom alle oplysninger fra amtstuerne som kassevis af hulkort, men efter oprettelsen af Statens Hulkortcentral blev alle kort læst på DC, der nu havde fået foden under eget bord og egne maskiner i centralen, der lå Ved Stadsgraven forrest på Amager.

Skattekørslerne var Schultz Larsens område, og den aften, kørslerne skulle foregå, sad Schultz sammen med DC-folkene og kiggede spændt på båndstationerne, især det bånd, der rummede fejlmeddelelserne. Hjemme i Vejle kunne jeg så ligge i min seng, indtil Schultz Larsen ringede og fortalte, at nu var fejl-båndet på flere tusinde oplysninger, og DC var kun kommet til den og den amtstue. Så skulle jeg så stå på mine bare tæer og afgøre, om det var rimeligt at fortsætte, eller om vi skulle stoppe og analysere fejlene.

Julemanden og Afgrstifor

VENLIG HILSEN JULEMANDEN.
Den DC-mand, der stod og kiggede på de

fejlmeddelelser, som netop blev udskrevet, stoppede øjeblikkelig kørslen og slog alarm. Det mest sandsynlige var, at nogle testkort var taget med til kørslen, men jeg skal måske lige fortælle, hvad der kan stå på sådan et sæt testkort. I navnefeltet er det almindeligt at træffe Anders And sideløbende med rigets statsminister og rækker af ukendte, opdigtede navne. Adresserne var lige så fantastiske, så julemanden var ikke i sig selv overraskende, men han måtte i hvert fald ikke være lige der, hvor han blev fundet.

Vi fandt kortet frem af stakken, og julehilsenen stod der rigtig nok, men vi kunne se, at farvebåndet i overkanten af hulkortet var friskere end på nabokortene. Kortet var sandsynligvis ment som en spøg af en kollega, men »skurken« blev aldrig fundet. Kørslen genoptoges med forsinkelse.

Programmerne var skrevet i COBOL, som var DC's foretrukne til den slags opgaver. Frede og Schultz blev eksperter i det sprog og i at tegne blokdiagrammer. Forsinkelser kunne ikke undgås, men de helt store sammenbrud blev vi forskånet for.

Datacentralen havde en idé om, at knudepunkterne på et sådant diagram skulle have et navn, der principielt fortalte alt om punktet. Navne som Afgrstifor kunne til gengæld være svære at udtale. I modsætning til vores »standard«. I skuffen lå en bog med drenge- og pigenavne i alfabetisk orden. På blokdiagrammets side 1 havde alle knudepunkterne navne, der begyndte med A, på side 2 var det med B og så fremdeles. Lige efter bogen, som vi siger idag.

Langs vejen mod toldetatens undergang

af Knud Wieth-Knudsen

Den 12. januar 1982. Toldetaten fejrede sit 350-års jubilæum, og tolddirektør C.A. Nielsen var vært ved en strålende festmiddag. Blandt de mange indbudte gæster sås skatteminister Mogens Lyketoft, flere fhv. finans- og skatteministre, tolddirektoratets chefkollegium og distriktstoldcheferne. Der holdtes taler, udveksledes lykønskninger, stemningen var i top.

I anledning af jubilæet udkom direktoratets publikation »Toldetaten« i et fyldigt særnummer, der rummede en række artikler om toldvæsenets udvikling i de 350 år. Det indledtes med en lykønskning fra skatteministeren, hvori han erklærede sig overbevist om, at etaten »også i de kommende tider vil varetage sine mangeartede opgaver til statens fulde tilfredshed«.

Også i de kommende tider? Udtrykket tyder ikke på, at ministeren forudså eller forestillede sig en snarlig udslettelse. Ikke desto mindre - kun otte år efter det glansfulde 350-års jubilæum ophørte toldvæsenet med at eksistere som selvstændig etat.

358 år i dansk administration. En velrenommeret etat med en mindeværdig historie og rige traditioner, og så - med et slag - udslettet. For mange i toldvæsenet har etatens fald utvivlsomt været et hårdt slag, måske ligefrem et chok. Nogle har velsagtens spurgt sig selv, om etaten selv havde skyld i sin egen undergang, eller om den alene beroede på en

pludselig opstået, tilfældig og uforudset politisk situation. Her var det nærliggende at se på samarbejdet mellem toldvæsenet og skattevæsenet i 1970'erne og 1980'erne. Fik samarbejdet afgørende betydning for, at det endte med fusion?

Momsen og kildeskatten

Da direktoratet for toldvæsenet oprettedes i 1965, fik toldetaten sin egen styrelse, der straks demonstrerede stor handlekraft og dynamik. Det sås ikke mindst, da toldvæsenet i 1967 påtog sig at overtage administrationen af merværdiafgiften. Vel at mærke uden at stille krav om nyansættelser. Man erklærede, at de fornødne personaleressourcer kunne klares ved rationaliseringer.

Det lød som sød musik i politikernes øren, og toldvæsenet fik altså opgaven at opkræve og kontrollere momsen af 360.000 virksomheder. Så vidt, så godt. Men de samme virksomheder stod jo i forvejen under skattefolkets kontrol. Told og Skat havde hermed fået fælles ressort.

Det var politikerne naturligvis også klar over. Under forhandlingerne om momsen havde man imidlertid stillet i udsigt, at den nye afgift ville skabe muligheder for at styrke samarbejdet mellem de to myndigheder og dermed en mere effektiv skatteligning.

Et tæt samarbejde mellem Told og

Skat var nøglen til en styrket kontrol, men begivenhederne de følgende to årtier afslørede, at det var vanskeligt, yderst vanskeligt, at få nøglen tilpasset og slebet tilstrækkeligt til, at den opfyldte beg-ge parter ønsker og behov.

Nuvel. En begyndelse blev gjort, da Statens Ligningsdirektorat og Direktoratet for Toldvæsenet i 1968 indgik en aftale, og i maj 1971 forelå der en rapport, forfattet af udvalgte embedsmænd fra de to styrelser plus Kildeskattedirektoratet. Blandt bidragyderne bemærkes den senere tolddirektør, kontorchef C.A. Nielsen, der havde deltaget i forhandlingerne om at koordinere edb-registre.

I rapporten fremhæves, at både toldvæsenet og skattevæsenet havde været belastet af indkøringsproblemer, toldvæsenet med momsen, skattevæsenet med kildeskatten, og man anbefalede at finde en form for samarbejdet mellem de to styrelser, der ikke blev »for stærkt belastende for myndighederne«. Der havde altså været børnesygdomme på begge sider, og samarbejdet var derfor blevet overladt til de lokale myndigheder, oplyste rapporten. »Ikke for stærkt belastende« - et klart signal om, at samarbejdet mellem Told og Skat indtil videre var tilmålt et begrænset omfang. Nogle justeringer 1973 ændrede ikke dette forhold.

Labyrinten uden udgang

Ud fra mine personlige erfaringer som chef i toldvæsenet tør jeg hævde, at momsens børnesygdomme var af relativt kort varighed. Anderledes så det ud i skattevæsenet. Her havde kildeskatten,

hvis optimistiske slogan ellers lød: smid selvangivelsen i skraldespanden, nærmest skabt kaos i administrationen.

Folketingsvalget 1973 sprængte det hidtidige partimønster og bragte ministeriet Anker Jørgensen til fald. Han dannede imidlertid regering på ny i 1975 med Knud Heinesen som finansminister og Svend Jakobsen som skatteminister. Og nu skulle skatteadministrationen under lup. Finansministeren nedsatte et udvalg, der fik til opgave at kortlægge problemerne. Udvalget bestod af kyndige folk fra skattevæsenet og fra administrationsdepartementet. Formanden tilkaldte man udefra, og det blev professor Kjeld Philip. Hans speciale var finanspolitik, han havde tidligere haft flere ministerposter og sad som finansminister 1960-1961 i Viggo Kampmanns regering.

Philip-udvalgets betænkning om rationalisering og planlægning i skatteadministrationen blev offentliggjort i 1977 og fortjener nærmere omtale. Ikke mindst, fordi den indeholder en række betragtninger om samarbejdet mellem skattevæsenet og toldvæsenet. Men først lidt om udvalgets vurdering af skatteadministrationen.

Det var ikke just lovord, udvalget havde at meddele. Den danske skatteadministration var meget personalekrævende og langt dyrere end den svenske, fastslog betænkningen. Den væsentligste årsag, hed det videre, »må findes i de decentrale myndigheder«. De decentrale myndigheder - det var først og fremmest kommunerne. I følge udvalget stod de for 80 % af personaleforbruget.

Man skulle nu tro, at Philip-udvalget ville barsle med et forslag om at frigøre kommunerne for deres andel af skattead-

ministrationen. Men det vovede udvalget ikke. »Det må anses for mest realistisk at bygge videre på skatteadministrationens bestående grundstruktur, hvorefter opgaverne er delt mellem staten og kommunerne«, hed det.

Mest realistisk! Havde udvalget fået politiske direktiver under hånden, eller kunne dets medlemmer ikke enes om at gribe om nødden? Kommissoriet udgjorde i hvert fald ingen hindring. Udvalget havde været bemyndiget til at fremsætte forslag til løsning af »konstaterede problemer vedrørende skatteforvaltningens opbygning og arbejde«. Men åbenbart var kommunerne urørlige.

Professor Philip redegjorde i Politikens kronik den 16. januar 1978 for betænkningen. Kronikken havde han kaldt: »Labyrint uden udgang«. Udvalgsformandens vurdering af den danske skatteadministration var - en labyrint!

Ikke uventet stillede Philip sig kritisk overfor kommunernes medvirken. Han skrev: »Kommunalreformen har givet os en kommunal skatteadministration, som ikke behøver mere end et pennestrøg for at blive statslig«. Men der kom ikke noget pennestrøg. End ikke Philips eget udvalg havde vovet at foreslå det.

Hvad indeholdt betænkningen ellers af sprængstof? Ikke meget. Man indskrænkede sig til at foreslå nogle rationaliseringer uden at ændre skattevæsenets struktur. Til gengæld stod der et helt kapitel - 12 sider - om samarbejdet mellem skattevæsenet og toldvæsenet.

Udvalget konstaterede først, at kun en beskedent del af 1971-rapportens forslag var gennemført. Man bragte dernæst selv en række tanker på bane, der kunne styrke samarbejdet mellem Told og Skat. En

af de mest interessante gik ud på at »tage den fulde konsekvens af den fælles opgaves tilstedeværelse og oprette et omfattende fælles korps med fælles kontrolplanlægning«.

Et fælles korps - det kunne være blevet et første skridt på vejen mod en fusion af Told og Skat. Men tanken stødte på praktiske vanskeligheder, erkendte udvalget, som endte med at foreslå, at der nedsattes et nyt udvalg for at undersøge samarbejdsmulighederne og udarbejde en ny samarbejdsaftale mellem de to myndigheder.

Det tør siges at være usædvanligt, at et udvalg, der primært havde til opgave at rationalisere skattevæsenet, og hvori toldvæsenet ikke var repræsenteret, næsten gjorde samarbejdet mellem Told og Skat til et kardinalpunkt. »Udviklingen har ført med sig, at toldvæsen og skattevæsen studerer de samme regnskaber og stiller de samme spørgsmål«, havde Philip skrevet i Politiken, og i kronikken roste han toldvæsenets arbejdsmetoder. »Toldvæsenet forekommer dygtigere og mere effektivt end skattevæsenet«, lød det fra udvalgsformanden.

Dygtigere end skattevæsenet! Med Philips vurdering in mente kunne man hævde, at Told havde en moralsk forpligtelse til at lære fra sig og bistå Skat med råd og vejledning, men også, at toldvæsenet i samarbejdet ville komme til at yde mere, end det modtog.

Organisationsmagten

Det nye udvalg nedsattes af skatteministeren, og medlemmerne blev håndplukket fra toldvæsenet, skattevæsenet, told-

Fra festmiddagen i anledning af toldetatens 350-års jubilæum i 1982 ses ved »højbordet« departementschef Gersmann, to fhv. finansministre, Svend Jakobsen og Anders Andersen, skatteministeren og tolddirektøren, mens aftenens toastmaster, vicedirektør Kaj Elkrog, let anspændt følger slagets gang.

departementet, administrationsdepartementet og rigsrevisionen. Blandt de mere prominente udvalgsmedlemmer bemærkes Kaj Elkrog, den senere vicedirektør i direktoratet for toldvæsenet og direktør i told- og skattestyrelsen.

Det blev et meget flittigt udvalg. I løbet af to år afholdtes ikke færre end 35 møder, og i december 1979 kom betænkningen om »udvidet samarbejde mellem skattevæsenet og toldvæsenet«. Men de mange møder havde ikke fostret revolutionerende tanker. I hvert fald blev de ikke

nedfældet. Man leder forgæves i betænkningen efter Philip-udvalgets radikale idé om et fælles kontrollkorps. Det nye udvalg gik forsigtigere til værks, men foreslog dog et udbygget samarbejde om regnskabskontrol, restancer, kontrolplanlægning, udveksling af kontroloplysninger og edb-informationer.

Det ville være en overdrivelse, hvis man påstod, at betænkningens ret beskedne forslag om samarbejde modtoges med begejstring. Tværtimod tog toldorganisationerne kraftig afstand fra dem.

Det var »med stor skuffelse«, hed det i en fællesudtalelse den 9. januar 1981 til direktoratet for toldvæsenet, at organisationerne konstaterede, at deres krav ikke var blevet imødekommet. Navnlig var man skuffet over, »at det primært bliver skattevæsenet, der høster fordel af samarbejdet, medens det kun i mindre grad vil gavne toldvæsenets kontrolarbejde«.

Toldorganisationerne havde åbenbart vejet samarbejdsgevinsten på Fine Vægt og registreret et udsving i skattefolkets favør. Om vægtaflæsningen var korrekt, får stå hen, men den håndfaste undsigelse af forslag, som toldvæsenet selv havde været med til at fremsætte, må betegnes som både uetisk og uklog. Man kunne endda mene, at den holdning, toldorganisationerne lagde for dagen, var grund nok til snarest at bringe Told og Skat under fælles hat.

Etaten over staten! Åbent og utilsløret satte organisationsmagten sine egne interesser over samfundets tarv. Havde Told og Skat ikke en selvfølgelig pligt til at tjene staten i fælles fodslag? Også selv om den ene part måtte yde lidt mere end den anden?

En mere nærliggende opgave havde været at formulere en strategi, der kunne sikre toldvæsenets overlevelse og dets fremtid som en selvstændig etat. Toldstaten var i 1965 blevet selvstyrende og havde dermed fået ansvaret for sin fortsatte udvikling og selvstændighed. Al respekt for skattefolket. Det var toldstaten med århundreders historie og traditioner bag sig, der havde mest at sætte over styr, hvis dissonanserne i samarbejdet en skønne dag resulterede i en fusion.

Philipudvalget havde bekræftet toldvæsenets ry for effektivitet. Spørgsmålet

er imidlertid, om man gjorde klogt i at insistere på, at der skulle være fuld gensidighed og ligevægt mellem Told og Skat. Fra et taktisk synspunkt havde det måske været klogere at acceptere en status, hvor toldvæsenet bidrog mest i samarbejdet - og samtidig lade oplysninger om denne generøse holdning tilflyde politikerne og offentligheden!

Det var ikke etatens eller organisationernes politik, og samarbejdet mellem Told og Skat holdtes i de følgende år på vågeblus. Toldvæsenet anskaffede sig et nyt edb-anlæg, der var forskelligt fra skattevæsenets. Næppe et positivt signal til samarbejdet. Men foreløbig gik alt jo godt. Jubilæumsfestlighederne i 1982 havde formet sig som en storstilet markering af etatens position. Ingen talte her om en mulig fusion med skattevæsenet. Tværtimod ville etaten i følge skatteministeren bestå »også i de kommende tider«. Tilsyneladende fandtes der ingen trusler mod toldvæsenets fortsatte eksistens som selvstændig etat. Men - der var et men.

Generaldirektoratet

Toldvæsenet havde ry for effektivitet, men det lod sig ikke nægte, at Danmarks indtræden i EF havde medført en betydelig overadministration i de øverste etager.

Arbejdsdelingen mellem Tolddepartementet og Tolddirektoratet var i 1965 blevet formuleret således, at departementet skulle varetage de regeldannende og direktoratet de regelanvendende opgaver. Men efter 1973 overtog EF efterhånden de fleste af de regeldannende opgaver.

Allerede ved direktoratets 10-års jubilæum i 1975 satte departementschef Paul Gersmann spørgsmålstegn ved, om delingen departement-direktorat burde oprettholdes i det lange løb.

I 1981 tiltrådte C.A. Nielsen embedet som tolldirektør, og i oktober 1984 fremsatte departementschefen og tolldirektøren i fællesskab et forslag om at lægge departement og direktorat sammen i et Generaldirektorat for Told og Afgifter, der ville betyde en markant styrkelse af den centrale told- og afgiftsadministration.

De to topchefer foreslog altså en afbureaukratisering i form af et fornuftsægteskab. En dristig og fremsynet plan, men kunne den gennemføres?

Det viste sig snart, at det kunne den ikke. En væsentlig grund var nok, at planen stødte på indædt, for ikke at sige heftig modstand blandt departementets akademiske medarbejdere. De havde ikke glemt etatsens og Etatsforeningens mangeårige, hårdnakkede kampagne mod akademikerne fra departementet, når de dristede sig til at søge stillinger i toldvæsenet. Holdningen havde i alle årene været klar og konsekvent: ingen akademikere i toldvæsenet! Eller som Dansk Toldtidende skrev: »Vi vil ikke være passive tilskuere til, at andre nu høster frugterne af vort slid på grund af en til stadighed utilfredsstillet avancementshungers«.

Det var utvetydig tale, og det lod sig heller ikke nægte, at kampen mod »akademikervældet« havde været en stor succes. 25 år efter, at toldetaten var blevet selvstændig, var kun 5 ud af 120 stillin-

ger i toldvæsenet på 1. og 2. niveau besat med akademikere fra departementet.

Nu fik de et tilbud, som man nok ikke burde have afslået, men den mangeårige koldfront mellem parterne havde åbenbart skabt mistillid og frustrationer. Akademikerne ville ikke. Skatteminister Isi Foighel sendte forslaget til vurdering i Administrationsdepartementet, hvor generaldirektoratet omgående blev aflivet. Der burde stadig være et departement til betjening af ministeren, hed det.

Kunne generaldirektoratet have aværget fusionen af Told og Skat fem år senere? Det blev aldrig opklaret. I 1985 udnævnte skatteministeren en ny chef for Tolddepartementet. Det var altså på regeringsniveau besluttet, at delingen mellem departement og direktorat skulle oprettholdes. Og der var stadig to departementer i skatteministeriet, et for told og et for skat. Det kunne vel tolkes, som om regeringen ikke havde planer om at sammenlægge toldvæsen og skattevæsen?

Tolldirektoratet tog nu et nyt initiativ til en forbedring af samarbejdet. Fhv. tolldirektør C.A. Nielsen oplyser i Erling Andersens bog »År der forandrede«, at han i 1986 søgte at få startet en dialog og sat aktiviteter i gang, der kunne bringe Told og Skat ud af dødvandet. Men han tilføjer: initiativet førte ikke til noget.

I 1987 foreslog Tolldirektoratet at lade et uvildigt konsulentfirma undersøge mulighederne for et udbygget edb-samarbejde. Det blev vedtaget i chefgruppen for finansministeriets turnusordning, og rapporten forelå i november 1988. Men den blev aldrig rigtig brugt til

noget, oplyser C.A. Nielsen, hverken i finansministeriet eller i skatteministeriet. Direktoratets bestræbelser løb ud i sandet.

Anders Fogh Rasmussen

Undervejs havde Told og Skat fået ny chef. Det skete efter folketingsvalget i september 1987, da Isi Foighel afløstes af Anders Fogh Rasmussen.

I »År der forandrede« har Fogh Rasmussen givet en udførlig skildring af sine indtryk og overvejelser under Told-Skat-fusionen. Som motto sætter han et Bjørnstjerne Bjørnson-citat: »Dog fred er ej det bedste, men at man noget vil!«

Fogh Rasmussen fortæller, at han efter udnævnelsen til minister var kommet til at tænke på de tidligere forslag om at lægge skatte- og toldvæsenet sammen, og at han »blev grebet af tanken om at blive den, der gjorde noget ved sagen«. Der gik imidlertid et helt år, inden det skete. Fogh Rasmussen giver som forklaring, at han var optaget af andre gøremål, men tilføjer, at han ved flere lejligheder var blevet stærkt irriteret over, at Told og Skat »vogtede så nidkært over egne territorier«. Ministeren havde altså bemærket, at der var samarbejdsproblemer.

I toldvæsenets ledelse anede man sandsynligvis intet om ministerens planer. Et interview i Toldetaten i september 1988 tydede overhovedet ikke på, at Anders Fogh Rasmussen omgikkes med planer om at sammenlægge Told og Skat. Tværtimod erklærede han her, at man fik den bedste udnyttelse af ressourcerne ved

at bygge på den traditionelle arbejdsdeling, og at han ikke troede på »effektivitetsgevinster ved at slutte told- og afgiftsområdet sammen med skatteområdet til eet«.

Efter dette kunne man ikke tro, at ministeren gik svanger med fusionstanke. Oven på generaldirektoratets forlis havde Tolddirektoratet imidlertid intensiveret mange års arbejde med at udvikle og modernisere etaten. Der skulle nu for alvor afbureaukratiseres!¹ Et nyt initiativ var udarbejdelsen af et oplæg til et idégrundlag for toldvæsenet. Overfor offentligheden ønskede man at fremtræde som en moderne og serviceminded etat. Idégrundlaget blev præsenteret i december 1988 i et særnummer af Toldetaten. Det fremgik, at det skulle medvirke til at sikre toldvæsenets rolle i den fremtidige forvaltning.

Samme måned fremsatte regeringen sin afbureaukratiseringsplan, der indebar en fusion af Told og Skat. Det viste sig, at regeringen allerede i august 1988 havde besluttet at udarbejde en samlet afbureaukratiseringsplan for hele den offentlige sektor, og i september - samtidig med, at interview'et med skatteministeren stod at læse i Toldetaten - nedsatte statsministeren et udvalg, der skulle foreslå forenkling, effektivisering og afbureaukratisering af den offentlige sektor. Statsministeren blev selv formand, og udvalget kom i øvrigt til at bestå af finans-, økonomi- og indenrigsministrene - samt skatteminister Anders Fogh Rasmussen. Meget snart tonede fusionen af Told og Skat frem som flagskibet i regeringens afbureaukratiseringskatalog.

*Skatteminister Anders Fogh Rasmussen
ved Toldskolens 75 års fødselsdag 1989
(alle fotos i Told-Skat-museet).*

Anders Fogh Rasmussen har i et brev til mig oplyst, at han ikke nøje husker baggrunden for sine udtalelser til Tolde-taten, men at det i hvert fald har ligget i hans baghovede, at han ikke ville være med til at statsliggøre de kommunale skatteforvaltninger. Det må opfattes således, at skatteministeren endnu ikke var indstillet på at være den, der »gjorde noget ved sagen«, men at det var en regeringsbeslutning, der i efteråret 1988 førte Anders Fogh Rasmussen ind i fusionsprojektet.

Skatteministeren arbejdede nu ener-gisk for at bevare skatteligningen for kommunerne. Regeringens plan blev offentliggjort den 16. december, men allerede ugen før var formanden for Kommunernes Landsforening, Thorkild Simonsen, på banen.

Det skete i en kronik i Berlingske Tidende den 9. december 1988. Simon-sen skrev her, at han ved en række møder med Anders Fogh Rasmussen »med glæde« havde konstateret enighed om, at skatteopgaven skulle løses i et samspil mellem de centrale og de decentrale myndigheder, og at ligningsopgaven lå bedst i kommunerne. »Skatteligning skal være lokal«, proklamerede kommunernes formand i Berlingske, og han tilføjede: »Vi har modellen« - den model, han havde forhandlet med skatteministeren, mens regeringens afbureaukratiseringsudvalg arbejdede.

Skatteministeren og formanden for Kommunernes Landsforening havde sammenfaldende interesser. Anders Fogh Rasmussen skriver i »År der forandrede«, at det for Venstre altid havde været

en mærkesag at decentralisere og styrke det kommunale selvstyre, og at han selv var overbevist om værdien af nærheds-princippet i skatteforvaltningen. Det var i øvrigt hans vurdering, at en rent statslig model ville lide nederlag i Folketinget. Resultatet blev altså, at kommunerne reddede skatteligningen.

En kort samtale

Nytår 1989. Regeringens plan forelå, men der var endnu ikke truffet nogen beslutning. Hvad skulle der ske og hvornår? Spændingen i toldvæsenet var stor.

Den 10. januar 1989 havde tolddirek-tør C.A. Nielsen et møde med skattemi-nisteren, og i følge C.A. Nielsen erklære-de ministeren, at han ville have skatte-og told- og afgiftsdepartementerne lagt sammen til ét departement, men at han var modstander af ét direktorat. Det ville for det første blive for stort, og dernæst pegede han på kulturforskellene mellem Told og Skat.

Det virkede umiddelbart indlysende, at hvis skatteministeren ikke ville lægge direktoraterne sammen, kunne han heller ikke sammenlægge de regionale, statslige Told- og Skat-enheder. Her var kulturfor-skellene jo ikke mindre, og hvorledes skulle i øvrigt de sammenlagte regioner kunne styres af to direktorater?

Jeg har spurgt Anders Fogh Rasmus-sen, hvad det egentlig var, han mente. Hans svar er, at han ikke har nogen erin-dring om, at han den 10. januar skulle have udtalt sig som anført. Han ventede på dette tidspunkt stadig på en indstilling

fra embedsmændene om, hvorledes fusionen gennemførtes i praksis. Måske var der blot tale om en misforståelse. Hvorom alting er, C.A. Nielsen giver i »År der forandrede« udtryk for en stærk utilfredshed med, at han ikke havde fået noget at vide om, hvad der skulle ske med toldvæsenet.

Det fik han først to uger senere, den 2. februar 1989, da han atter blev kaldt til skatteministeren. Fogh Rasmussen meddelte her i en samtale »af få minutters varighed«, at regeringen havde besluttet at omorganisere skatteministeriet, lægge de to departementer sammen og ligeledes lægge toldvæsenet og det statslige skattevæsen sammen. Mindre end et år senere eksisterede toldetaten ikke længere.

Da C.A. Nielsen i 1981 blev udnævnt til tolddirektør, havde samarbejdet mellem toldvæsenet og skattevæsenet allerede skrantet i mange år. Der udviklede sig efterhånden en magtkamp, hvor fronterne ikke lod sig røkke, skriver han i et afsnit, som han kalder »Arven fra fortiden«. »Ansvar for at det gik sådan«, konkluderer han, »må Tolddirektoratet og Stats-skattedirektoratet deles om«. C.A. Nielsen kritiserer også skatteministeriet for at mangle overordnet styring. Derimod går organisationerne ram forbi, for de havde vel ikke noget ansvar for toldetatens undergang?

Note

1 Jf. min artikel i Zise 1995 s. 33-39.

Brihric on Slahl

af Mikael Venge

Princippet er det samme, selv om springet synes svimlende fra nationalbankdirektør Bodil Nyboe Andersens nydelige signatur på vore dages 100-kronesedler til Knud den Stores møntmester, der engang i 1020'erne satte sit navn på bagsiden af kongens mønter. »Brihric on Slahl«, lyder den knappe inscription. I dag ville det nok vække et ramaskrig, hvis vor nationale valuta forsynedes med engelsk tekst, men vikingetiden var international, og ingen tog øjensynligt anstød af, at englænderen Brihric benyttede sit eget sprog, da han skulle gøre opmærksom på, at mønten var slået i Slagelse. Endnu næsten 1000 år senere fornemmer vi angelsakserens besvær med at udtale det gebrækkelige, sjællandske bynavn.

I generationer spredte runestenene et dunkelt skær over vikingetidens på mange felter mørklagte historie. I dag har møntforskningen taget tæten med resultater, der slår den måbende iagttager med forbløffelse. Numismatikere med gode øjne kan ikke alene læse indskrifterne, men også tolke dem og skabe sammenhæng mellem de tusinder og atter tusinder af middelalderlige mønter, der er fundet i Danmarks jord. Pludselig står man med en helt konkret viden om en ellers fjern, sagnagtig fortid, som numismatikere tryller frem.

Det er glædeligt, at Nationalmuseet har benyttet 1000-års jubilæet for de første mønter, der angav kongens og Danmarks navn, til at udsende dette prægtige værk om det 11. århundredes mønter. En art status eller manifestation

af dansk møntforsknings imponerende spændvidde. Samtidig er værket et katalog, der gengiver og kommenterer de mest bemærkelsesværdige mønter.

Indførelsen af penge i form af sølv-mønter er en af talrige små og store revolutioner i menneskehedens historie - fra ploven til telefonen. Der er slået mønt i Danmark helt tilbage til 700-tallet, men først i 1000-tallet dukker et ordnet møntvæsen op. I øvrigt samtidig med skriftligheden, de skrevne dokumenter, hvis opdukken har skabt noget af et skel i Danmarkshistorien. Med ét slag kender vi kongerne og deres rådgivere og kan følge den politiske udvikling.

Naturligvis bør betydningen af dette skel ikke overvurderes. Der har eksisteret en Danmarkshistorie tidligere, nok ikke så forskellig fra den senere, selv om den er skjult for os. I Marcel Prousts store romanværk »På sporet af den tabte tid«, der udspiller sig i årtierne omkring 1900, afspejles flere af datidens tekniske revolutioner. Forfatterens jeg begynder at foretage udflugter i et automobil, under en ridetur oplever han, at et af de absolut nymodens aeroplaner flyver hen over ham, og efterhånden begynder telefonen at spille en vis rolle som medium for intrigerne. Disse tekniske innovationer - også installeringen af elektricitet skinner igennem i bogen - behandles af Proust med tidens karakteristiske optimisme som umiddelbart mirakuløse hændelser, skønt han når at registrere, at man »i den art maskiner, hvor højt man end svæver, af motorens stærke brummen hindres en

smule i at nyde rummets tavshed«. Men et dybere indtryk gør de på den anden side heller ikke. Livet gik videre uden at påvirkes synderligt af den voksende, ydre komfort.

Man skal altså næppe forestille sig, at mønter og breve vendte fuldstændig op og ned på tilværelsen i 1000-tallets Danmark. Der eksisterede i forvejen et samfund, hvori fornyelserne vandt indpas og fik betydning, men den grundlæggende struktur, et rige befolket af bønder, håndværkere, fiskere og handlende af forskellig art, styret af stormænd og med en konge som topfigur, fandtes længe inden, selv om det først er nu, vi rigtigt kan iagttage den. Tidligere klarede man sig med de mere uanselige skillemønter, der blev slået på handelspladser som Ribe og Hedeby. Skatter og afgifter erlagdes ellers i naturalier, korn, fisk, okser, får, høns, gæs og honning, som det endnu tydeligt fremgår af Kong Valdemars Jordebog i 1230'erne. Måske har man ligefrem sukket lidt over forandringen, som vi brokker os over dankort og anden elektronik. En skæppe rug vidste man, hvad var, men kunne man nu stole på disse nymodens sølv mønter?

Revolutionen er sikkert størst for os, som pludselig via møntforskernes arbejde kan kigge det danske samfund i kortene. De imponerende resultater skyldes ikke mindst de moderne stempelstudier, der gør det muligt at påvise mange sammenhænge og trænge helt ind i 1000-tallets møntsmedjer.

Det var under Svend Tveskæg midt i 990'erne, kort før årtusindskiftet, at man i Danmark begyndte at slå mønter med latinsk tekst, der som noget nyt angav både kongens titel, hans navn og hans

rige, mens møntsted og møntmester blev anført på bagsiden. Intet mindre end et nationalt pengevæsens fødsel, selv om naturalieøkonomien vedblev at dominere langt op i tiden.

De nye mønter afspejler Danmark som en europæisk magt, hedder det i værket. Det havde Danmark nok været i forvejen, men det er ubestrideligt, at påvirkningen kom udefra. Møntmestre og stempler hentedes i England, og selve tanken om at basere samfundsøkonomien på den europæiske denar eller den nordiske penning er åbenlyst kopieret ude i den store verden. Dernæst tør man nok hævde, at kongemagten ønskede at markere sig som samfundets ubestridte top, der både nød høj rang som arbejdsgiver og krævede sine anerkendte fordringer betalt i hård valuta. Endelig stod kongen åbenbart stærkt nok til at gennemtrumfe forandringen.

I begyndelsen er næsten alle møntmestre engelske, og sølvet stammede vel også herfra, men snart dukker nordiske navne op. Endnu under Knud den Store nævnes Grim og Odinkar, Osgod og Brun samt en Ulfcetl, der vel har heddet Ulf Ketilsen, at skelne fra mange andre af dette såre udbredte vikingenavn. Han kan muligvis være den samme som den Ulf, der har slået kong Knuds mønter i Ringsted. Måske stammede han fra Danelagen eller havde stået så meget i lære hos angelsaksiske møntsmede, at også han gav mønterne engelske indskrifter. »Ulf on Riczto« lyder en signatur, »Ulf on Riczta« en anden. Under kong Knuds Nordsøimperium har det herskende lag velsagtens været tosproget. Nordisk klinger dog unægteligt navnet på Viborgmøntmesteren Svartgol. At

idéen slog an ses af, at der alene fra Svend Estridsens regeringstid kendes over 200 navne på møntprægere. Statsfinansierne må i det mindste have været baseret på en pengeøkonomi.

Under Knud den Store var forbindelserne over Nordsøen selvsagt tætte og kongens engelske og danske finanser filteret ind i hinanden. Interessant er påvisningen af, at det danske møntvæsen kort før 1030 ændres radikalt, idet nationale, danske symboler erstatter det engelske præg. Ændringen knyttes til en opstand mod Knud den Store, en paladsrevolution, hvor stormændene tog magten og indsatte Knuds søn Hardeknud som hans medkonge. Det er ved denne lejlighed, at man for første gang indførte ensartede »valutakurser«, idet penningen, den eneste møntenhed, sættes til ca. 1 gram sølv i rigets østlige dele, 3/4 i Jylland. Interessant vel ikke mindst, at stormændene har stået bag denne reform, der måtte være til fordel for de mere velhavende med hyppige pengetransaktioner. Og imponerende, at det lod sig gøre at indføre denne ganske vist tvedelte nationale uniformitet, der forudsætter et fast greb om styret hos en snæver elite.

En gammel travet i dansk mønthistorie, den såkaldte Harald Hens møntreform, modificeres noget i værket, men aflives dog ikke helt. Det var den svenske forsker Sture Bolin, kendt for sin teori om Norden som det store bindeled mellem Karolingernes og arabernes verden via de russiske floder, der opdagede, at udenlandske mønter »som ved et trylleslag« forsvinder under kong Haralds regering sidst i 1070'erne.

Ændringen tolkede Sture Bolin som et vidnesbyrd om, at man i Danmark havde

indført det såkaldte feudale møntsystem. Tidligere havde mønternes værdi simpelthen svaret til sølvindholdet. Ved at indføre feudalmønt tvang fyrsten sine undersåtter til at acceptere hans mønt og kun den til en påbudt værdi. Baseret på mange nye fund flyttes reformen i værket til Svend Estridsens sidste år omkring 965 og forbindes atter med et nationalt anstrøg, idet man går over til at anvende runer i stedet for de internationalt gangbare latinske bogstaver. Tør man formode, at der på ny er tale om en stormandsreaktion, da den aldrende kong Svend begyndte at slippe tøjlerne, og hans mange sønner konkurrerede om at blive hans efterfølger?

Det feudale møntsystem, der forudsætter en tæt kontrol med pengeomløbet, gennemførtes næppe nogensinde i fuld udstrækning. Dertil ligger Danmark for åbent hen med livlige handelsforbindelser til udlandet. Men måske kom Knud den Hellige nærmere idealet end broderen. I hvert fald peges der på et nyt motiv til oprøret imod ham i 1086. Det ser ud til, at helgenkongen var den første danske konge, der fandt på at score kassen ved at foretage omfattende udmøntninger af stærkt underlødige mønter. En god forretning, når man kunne opretholde en højere tvangskurs, og Knud havde jo brug for pengene til sit Englandstogt. Men som det lidt eufemistisk udtrykkes i værket, måske i en formulering, der er hentet fra en artikel af numismatikkers nestor i dette århundrede, Georg Galster, som der henvises til: »Det har næppe gjort hans i forvejen utilfredse undersåtter mildere stemt«.

Med sine eksakte resultater kaster møntforskningen mangt et overraskende

sideblik over den politiske udvikling, som vi hidtil kun kendte fra krøniker og sagaer. Man kan virkelig tale om numismatikens klare lys. Men selvfølgelig refter der mange gåder. En af dem udgør en række Viborg-mønter, som i stedet for konge og rige eller et bibelsk fyndord bærer den komplet uforståelige indskrift: »Hitsanhandlin«. Ordet eller ordene står klart og tydeligt og har åbenlyst rummet et i 1000-tallet indlysende budskab. Det forekom, at møntmestre var analfabeter, stavede helt i skoven eller simpelthen skar forkert, så det er tilfaldt at rette og dele for at få en mening frem, men hvilken? Hvis nogen af Zises læsere kan finde løsningen, vil en plads i numismatikens parnas være sikret.

Mere regulær, men stadig gådefuld, er mønternes anden side, der rummer nationalbankdirektørens signatur. På en står der »Born on Vibrne« - Bjørn i Viborg (slog mønten) - hvilket er grunden til, at serien kan knyttes til det nørrejske kult- og tingsted. En typisk angelsaksisk-sproget vending, som vi kender dem fra Knud den Stores tid. Men en anden af Hitsanhandlin-mønterne bærer signaturen »Fulgod in Danm«. Tre ord, tre gåder. Personnavnet Fulgod kan bedst betegnes som usædvanligt, in er hverken engelsk eller dansk. »Danm« er vel umiddelbart forståeligt, en art DK, men også højst usædvanligt i sammenhængen. I kommentaren foreslås det, at Fulgod »med stor stolthed må have betegnet sig som møntmester i Danmark«, men kan det helt udelukkes, at det er mønten, som er fuld god?

Et fængslende islæt er de tidligt kristne symboler, undertiden af halvt magisk eller besværgende karakter, der vidner

om en anden af 1000-tallets omvæltninger, religionsskiftet. De bibelske motiver dukker meget hurtigt op og levner sjældne glimt af tidens forestillingsverden.

En bedre introduktion til mønternes fascinerende univers end Nationalmuseets farveprægtige værk kan ikke tænkes.

Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling - Danish coins from the 11th century in The Royal Collection of Coins and Medals. Redigeret af Jørgen Steen Jensen. 171 sider. Munksgaard.

Hardeknud som romersk imperator. Efter engelsk forbillede prægedes denne mønt omkring 1040 i Danmarks vigtigste møntsted, Lund. Forbilledet går igen tilbage til en romersk mønt, præget i London 321-322, der forestillede kejser Konstantin den Stores søn Crispus. Hardeknud opnåede at blive sin magtfulde faders efterfølger både i England og i Danmark, mens Crispus var mindre heldig. Faktisk blev han myrdet af sin fader på stedmoderen Faustas foranledning, som kejser Konstantin på sin side lod kvæle i badet, da det gik op for ham, at Fausta som en anden Fædra havde stået i forhold til den stakkels Crispus. Herom har både Hardeknud, møntmesteren, der lød det gode, nordiske navn Aslak, og samtiden nok været lykkeligt uvidende.

Sømagten Danmark

af Mikael Venge

Jørgen H. Barfod: »Flådens fødsel«. 231 sider, Marinehistorisk Selskab 1990. »Christian 3.s flåde«. Den danske flådes historie 1533-1588. Marinehistorisk Selskab/Gyldendal 1995. - Ole Mortensøn: »Renæssancens fartøjer«. 250 sider, 185 kr. Langelands Museum 1995.

Mens kyster og landskaber undergår store forandringer, er de danske farvande i årtusinder forblevet omtrent de samme. Når buspassageren eller bilisten drøner over Farø-broen mellem Sjælland og Falster, er han vidnet til voldsomme indgreb i øer og kyster. Men udsigten over Storstrømmen (og synet af Gåsetårnet i det fjerne) er faktisk det samme perspektiv, der mødte Valdemar Sejrs og Valdemar Atterdags, når de kom sejlene for 6-7-800 år siden. Dansk søfartshistorie er på én gang mærkeligt nærværende og sært uåndgribelig. Vi genkender sunde og vige, som de har set ud siden hedenold, men de fartøjer, der pløjede bølgerne, må vi se for vort indre blik.

Hermed er det allerede antydnet, at det er en uhyre vanskelig opgave, marinehistorikeren Jørgen H. Barfod har givet sig i kast med, da han ene mand ret heroisk satte sig for at skildre den danske orlogsflådes opkomst og dens historie i senere århundreder. Barfod udgav i 1990 skriftet »Flådens fødsel« om senmiddelalderens, 1400-tallets og det tidlige 1500-tals orlogsflåder. Dette skrift har Marinehistorisk Selskab (åbenbart ved nærmere eftertanke) nu adopteret og genudgivet, hvorpå Barfod flaks har udsendt endnu et

skrift om renæssancekongerne Christian III's og Frederik II's krigsflåder. Dette nye skrift præsenteres som 2. bind i et samlet værk om den danske orlogsflådes historie i ni bind, som forventes afsluttet i år 2000.

Et stort og ambitiøst projekt, som man kun kan hilse velkommen. Læseren af de to første bind bliver da heller ikke skuffet. Som pioner har Barfod haft hårde vilkår. Flåder og fartøjer omtales mange steder, men i højst uklare vendinger og oftest uden, at de spørgsmål, der brænder os på læben, besvares. Alligevel er det lykkedes Barfod majsommeligt at stage sig vej gennem tågebankerne og præstere en forbløffende detaljeret og veldokumenteret oversigt over orlogsflådens udvikling fra Erik af Pommern til Frederik II. Ingen senere historikere, der dyrker dansk, maritim historie i denne periode, kan undgå at få udbytte af Barfods værk. Det forhindrer naturligvis ikke, at man på mange punkter kan være uenig med ham.

Titlerne er ikke særligt heldige. 2. bind har man af uopklarede årsager døbt »Christian 3.s flåde«, skønt det mest handler om Frederik II's og især den nordiske syvårskrig i 1560'erne. Premierebindets titel klinger fanfare-agtigt og programmatisk, men fødslen kan rigtig nok diskuteres. At dømme efter Barfods fremstilling var der tale om jævnlige genfødsler, idet man ustandseligt måtte starte på bar bund. Et orlogsskib er en flygtig affære og overlevelsesheds-odds'ene små. Undgår hun fjendens skyts, truer storme, klipper, skær, ildsvåde og råd. Fødslen,

der giver indtryk af, at NU kom orlogsflåden til verden, er altså et lidt skævt perspektiv. Starten er selvfølgelig altid interessant, men det væsentlige, som Barfods fremstilling også kredser om, er selve overlevelsen. Endelig efterlader fødslen lidt uheldigt det indtryk, at man ikke havde orlogsflåder tidligere. Det havde man selvfølgelig, om end de så anderledes ud og var organiseret på andre måder. Nuvel. Barfod har valgt at starte med Erik af Pommern, og det må man respektere.

Som pioner har det været Barfod magtpåliggende simpelthen at få fast grund under fødderne, og han gør meget forståeligt et stort nummer ud af at sammenfatte de vundne resultater. Ulempen er blot, at fremstillingen bliver splittet og fyldt med gentagelser. Barfod skildrer først detaljerne og giver dernæst i et nyt afsnit en samlet redegørelse. Uundgåeligt dukker imidlertid samlede betragtninger op mellem detaljerne og detaljer mellem de samlede betragtninger. Dokumentationen og eksemplerne er så snævert forbundet med helheden, at de ikke kan skilles ad. Det ville unægteligt have været at foretrække, hvis Barfod havde nøjedes med at give én, fortløbende fremstilling, som til gengæld kunne være blevet mere dybgående på de afgørende punkter. Nu får vi udviklingen præsenteret både to, tre og fire gange, idet Barfod fremturer med oversigter over orlogsskibe og skibschefer. Anmelderen havde gerne undværet de mange hver for sig udmærkede, men ret overflødige konklusioner til fordel for en større dybde og klarhed i fremstillingen.

Det ville være forkert at påstå, at Marinehistorisk Selskab har taget Barfod

under sine vinger. Selskabets indsats har i hvert fald ikke bestået i at tage manuskriptet i øjesyn. Et eksempel. Barfod lader Christian III sende et skib til Amsterdam efter korn i 1553. Her burde en venlig sjæl nok have studset. Der var naturligvis tale om eksport. Barfod synes at have kæmpet med stoffet i ensomhed, og på de punkter, der forekom ham mindre væsentlige, har han med en glistrupsk fatalisme signaleret kapitulation på forhånd.

Det gælder navne og årstal, som ikke synes at interessere ham. Kong Ludvig XII af Frankrig døde nytårsdag 1515 og kan altså ikke have ydet bistand til Christian II i 1520, som Barfod skriver. Vincent Lunge var ikke biskop i Bergen, som Barfod flere steder insisterer på, men lensmand. Andre skikkelser i fremstillingen optræder vel korrekt, men staves som vinden blæser, selv med få liners mellemrum. Bille veksler med Bilde, Gøye med Gjõe. I næsten samme åndedrag nævnes statholderinden i Nederlandene, Margrethe, ærkehertuginde Margareta og Margaretha af Nederlandene, som er en og samme person. Hvor mon den stakkels Phalzgreve stammede fra? Kun et enkelt sted kaldes misfostret efter sin rette hjemstavn, ellers florerer Phalz.

Svær at greje er den dristige kaper, Jens Hunk, som i »Flådens fødsel« hærger i Kalmar sund. Han er ellers en ret spændende skikkelse, hvis forsøg på at undsætte det belejrede Kalmar slot i 1510 jeg har skildret i en lille opsats (i Festskrift til Kjeld Villadsen. Kbh. 1986 s. 15-18). Han hed rettelig Jens Munk, og jeg formodede dengang, at han var i slægt med sin navnebroder, der mange år senere opnåede litterær berømmelse som

hovedperson i Thorkild Hansens roman. Det burde jeg selvfølgelig have undersøgt, men eksperten, Knud Prange, kom mig til undsætning og oplyste, at »min« Jens Munk var oldefader til Thorkild Hansens. Ishavsfareren var en af flere uægte sønner af en noget vidtløftig admiral, Erik Munk, der udførte talrige bedrifter under syvårskrigen i 1560'erne og siden anførte danske flådetogter i Østersøen og Nordhavet, men endte med at blive fængslet for sine voldsomheder og hængte sig på Dragsholm i 1594. Ligesom oldefaderen et passende familieskab for Thorkild Hansens helt.

Barfods interesse er oplagt selve skibene, mens den politiske baggrund ofte skitseres med venstre hånd. Det gælder således afsnittet om Grevens fejde, der indleder »Christian 3.s flåde«. Barfod er generelt ret gavmild med at uddele bidder af den almindelige Danmarkshistorie, som vel ikke var strengt påkrævede i en specialiseret fremstilling. Til gengæld skøjter han lovlig adspredt hen over den snævre sammenhæng mellem fartøjer og det politiske forløb.

Som optakt erfarer vi i forbifarten, at Danzig i 1533 klagede til det danske rigsråd over, at Lübeck havde konfiskeret Danzigs skibe, og forlangte dansk beskyttelse og erstatning. Synspunktet, som må bunde i forestillingen om et dansk »dominium maris baltici«, blot at den her blev brugt imod den danske regering, er unægteligt interessant og havde fortjent en mere udførlig redegørelse.

Barfod meddeler videre, at den danske flåde næppe blev udrustet i 1533. Heri har han utvivlsomt ret. Rigsrådet, der stod stærkt splittet i det kongeløse tidsrum efter Frederik I's død, manglede

aldeles kræfter og vilje til at udruste en orlogsflåde. Desværre glemmer Barfod meget hurtigt sit udmærkede synspunkt og indleder næste kapitel med den i hvert fald i anmelderens øjne ret forbløffende oplysning, at det kongelige skib »Bjørnen« i marts 1534 blev sendt til Storebælt for at holde øje med lübeckerne. Indrømmet, Barfod har to holdepunkter, og i en kildefattig tid er det jo normalt nok til, at man vover springet. Alligevel tror jeg ikke på historien. Hvem i det handlingslammede rigsråd udrustede dog et kongeligt skib, sørgede for besætning og proviant?

Barfod kender jagten »Bjørnen« fra Grevefejdens slutfase og har derfor ikke anet uråd, da han stødte på oplysningen om den forbløffende flådeekspedition i marts 1534. Brevet, han bygger på, blev trykt i 1813 af den gamle, fynske historiker Vedel Simonsen i hans skrift »Fyens Vilkaar i den saa kaldte Grevens Feide«, men allerede biskop C.T. Engelstoft stillede sig tvivlende overfor datoen, idet brevet åbenlyst forudsatte først kongevalget (juli-august 1534), dernæst at Mikkil Brockenhuus sad som lensmand på Nyborg, hvortil han først udnævntes 1538 (se Historisk Tidsskrift 4, IV s. 472 noten).

Engelstoft antydede i stedet, at ekspeditionen kunne have fundet sted i 1540. Der kan da heller ikke herske tvivl om, at »Bjørnens« togt til Storebælt hører hjemme under konflikten med Nederlandene i begyndelsen af 1540'erne, da det gjaldt om at spærre den hollandske skibsfart adgangen til Østersøen. Derfor overvågningsen af Storebælt, hvor »Bjørnen« nok kunne sætte sig i respekt hos de hollandske skippere, der måtte finde på at søge

denne vej, hvorimod det ville være noget af en Urias-post at sætte en enlig jagt til at holde øje med den samlede, lübske krigsflåde (se min korte reference i »Tradition og kritik«. Festskrift til Svend Ellehøj. Kbh. 1984 s. 152, jf. citatet hos Barfod i anden sammenhæng s. 73). At ændre datoen på et brev er aldrig behageligt, men forekommer på den anden side ret jævnlgt. Fortællelser har man jo kendt til alle tider.

Jeg har selv peget på situationen i foråret 1542, da man i Danmark rustede sig til krig mod kejser Karl V og Nederlandene, som fortsat nægtede at anerkende Christian III. Rustningerne kan følges i en til tider ret ophidset korrespondance mellem kongen og statholderen i København, Anders Bille. Af denne korrespondance ses, at Christian III, der befandt sig i Jylland på rettertingsrejse, var meget optaget af risikoen for, at den store hollandske kornflåde, der hvert forår retur-

nerede med sin livsvigtige last fra Danzig og de øvrige Østersøhavne, ville blive advaret og således undgå den påtænkte konfiskation i Øresund. Den 27. maj skrev kongen, at der i Nederlandene blev udrustet pinker og små lodsmands både, som skulle stjæle sig igenem Sundet eller bæltet for at advare skibene (Rigsarkivet, Anders Billes arkiv). Af samme årsag havde kongen allerede den 14. maj, da ordren til at spærre Øresund blev afgivet, beordret Anders Bille til at sende »vort skib David« og en eller to jagter til Storebælt. Blandt disse kan have været »Bjørnen«, som det kraftigt antydes, da Anders Bille i et af sine svar den 17. juni ytrede, at han ikke, som kongen havde givet ordre til, kunne sende »Bjørnen« til Vesterhavet for at spionere, da jagten nu lå for Nyborg (Danske Kancelli B 44 a). Alt taler for, at det er i denne sammenhæng, Mikkil Brockenhuus' brev om udrustningen af »Bjørnen«

W **C**ristian den 3. Jerde / med
Guds Naade / Danmarks / Norges / Wen-
dis oc Gottis Konning / Hertug udi Slefwig / Holsten / Stormarn oc
Dithmerken / Grefue udi Oldenborg oc Delmenhorst / Giøre alle witterligt / at newæ-
rende Passylser Skipper wonhaftig med sit Skib kal-
det sior ungefehr Læster aff Voris egne indfødde Underfaatter / er udreed oc aufferdiget
her fra til St. Lucar eller Caditz, derfra Salt eller andre denneim fornøden Klobmands Waare / at indtage oc hid-
føre / Et derfore til alle oc en huer Generaler til Søes / Admiraler, Skibs Capiteiner, oc alle andre som hand-
i Esen hender fore at komme / Voris venlig oc Naadigste Begiering / at de forstreffue Skib / med des indhaf-
uende Gods oc Føls / wibehindret paa hen oc hiebreisen / vilde lade passere oc repallere, Slikt forsthylder Wi
imod en huer / som sig her udi goedvilligen lader befinde / efter Stands gebühr / I synderlighed oc til alle Span-
ste Officerer udi bemeldte Steder / saa vel som denneim den 28 aff hans Kierlighed Kongen i Spanien Salt
Librantz er anbefalet / Voris Naadigste Begiering / at de efter den i Spanien nylligen oprettede Capitulation
vilde hannem paa Voris Consuls Anordning oc Quitantz lade folgactig være Cahizis Salt / det de
oc efter bemelte Capitulations Indhold / siden haffuer til Bogs at føre oc antegne. Giffuet paa Vort Slot
Klobenhaffin / den 30. Octobris 1642.

Christian

hører hjemme. Brevet er bestemt en interessant kilde, men altså ikke til et uventet indslag i Grevefejdens optakt.

I øvrigt har Grevefejdens søkrigshistorie aldrig været skrevet, så Barfod betræder her næsten jomfruelig grund. I følge hans korte referat indgik en lille norsk eskadre i den dansk-svenske flåde, der samledes ved Gotland i maj 1535. Vi kan følge udrustningen i Christian III's og de norske rigsrådets korrespondance. Vi ved også, at eskadren begav sig på vej. Et skib kom til Marstrand, andre nåede Ålborg. Men når Barfod dernæst lettet konkluderer: »Heldigvis nåede de alle da også frem til de allierede ved Gotland« (»Christian 3.s flåde« s. 27), sidder i hvert fald anmelderen tilbage med en lille tvivl.

Blot et par detaljer af mange. Jeg iler med at indflette, at der absolut kan argumenteres for Barfods hovedsynspunkt, at sømagten var afgørende for Grevefejdens udfald, selv om man nok ville modificere udtrykket noget.

Væsentligere er de mange betragtninger om det danske søherredømme og dets beskaffenhed, som Barfods pionerarbejde giver anledning til. Som magtapparat var orlogsflåden tæt forbundet med opretholdelsen af Danmarks position som Østersømagt - den position, Danzig lidt overraskende pukkede på - og kontrollen med den internationale skibsfart. Senmiddelalderens sørøvere, i 1500-tallet afløst af kapere fra krigsførende magter, udgjorde et væsentligt argument for at udruste og opretholde en orlogsflåde. Det samme gjaldt respekten for den danske konges myndighed og de afgifter, han fordrede. Både Christian I og Hans

førte i årevis mere eller mindre erklærede søkrige mod englænderne og hanseaterne, konflikter, der bundede i kravet om handelsafgifter eller simpelthen forbud. Kong Hans beordrede i 1507 hansestædernes skibe til at stryge flag, udsætte en båd og skipperen med en ledsager til at indfinde sig for at forevise skibspapirerne (»Flådens fødsel« s. 96), utvivlsomt en urgammel procedure, som også er forekommet under Valdemar Atterdag.

Når Barfod valgte først at starte med Erik af Pommern, skyldes det, at han hefter sig strengt ved, om der kendes orlogsskibe, som kongen personligt ejede og udrustede. Ret beset var flåden dog et nationalt anliggende, ligesom Valdemarernes ledingsflåde havde været det. Barfod fremdrager glimrende Frederik I's og rigsrådets meningsudveksling om rigets sømagt fra 1525, men tolker den urigtigt, og referatet er lidt fortegnet. Adelen havde selvfølgelig ikke noget imod, at kongen selv ejede skibe.

Rådets lidt affejende svar skyldes, at det befandt sig i forsvarsposition og som parlament ville afvise kongens krav om øgede, offentlige byrder. Selve »søværnepligten« anerkendes i princippet, men knyttes sammen med andre former for offentlige byrder. De nye magthavere efter 1523 havde været nødsaget til at kopiere Christian II's påfund at beskatte de ellers skattefrie godsejere, og desuden havde man netop i 1525 lagt rostjenesten, den adelige værnepligt til hest, i faste rammer. Det var disse byrder, rådet henviste til, da man umiddelbart afviste kongens anmodning om at stille skibe »for den svare tyng og udgift, de hafve haft nu udi nogle år« (Nye Danske Magazin

V s. 96). Dog erklærede råderne sig i princippet yderst villige til at opfylde også »søværnepligten« med den ganske vist ret afgørende klausul: »når denum muligt er«. Zises læsere må tilgive den arkaiske flertalsform, der endnu i 1525 var god tone.

Meningsudvekslingen kendes kun fra rigsrådets svar, og det er således kongens forklaring om »søværnepligten«, rådet gengiver, men i princippet fuldt ud tilsluttede sig. Den gik ud på, som rådet stærkt forenklet udtrykte sig, at hver biskop holdt et godt orlogsskib med bøs-ser og væрге, at København og Malmø også holdt hver et, samt at endelig de rigeste af adelen holdt hver en jagt. Af det følgende fremgår, at man desuden regnede med, at andre kystbyer - »køb-stæder, der ligger ved søsiden og det for-må« - stillede orlogsskibe.

Her har vi samtidens egen fremstilling af den ordning, som ellers kunne udledes af de faktiske forhold, som Barfod har skildret dem. Den omtalte Anders Bille stillede således under oprøret i 1523 med hele to jagter, der tog livligt del i Køben-havns belejring. Udgifterne til krudt, kugler og hagebøsser fik han ganske vist refunderet af kongen, som det fremgår af et dokument i hans arkiv. Ordningen ken-des også fra dronning Margrethes forord-ning af 1396.

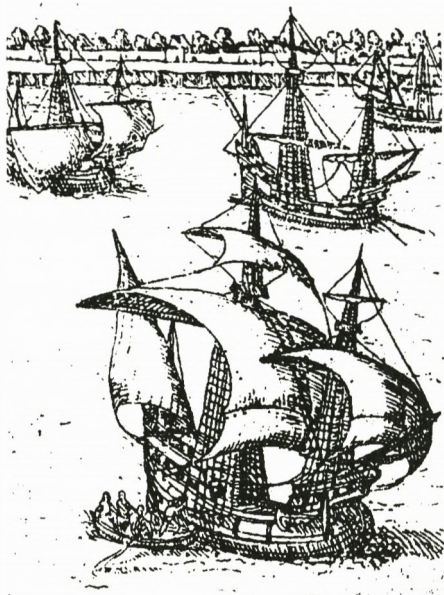
Den senmiddelalderlige orlogsflåde var en accepteret offentlig byrde, som

man imidlertid meget karakteristisk ikke finansierede ved skatter, men pålagde bestemte personer og institutioner at udrede direkte. Når man netop slog ned på biskopperne, de rigeste købstæder og nogle få magnater, hang det sammen med tidens endnu let feudale struktur. I realiteten var det som altid bønder og borgere, der kom til at holde for. Biskop-perne og de mægtigste verdslige adelige var indehavere af store forleninger og har nok forstået at lade regningen for deres udrustning af orlogsskibe gå videre. At »søværnepligten« reelt må opfattes som en beskatning ses af, at de mindre køb-stæder, der ikke formåede selv at stille et skib, kunne betale sig fra at deltage.

Også provianten og mandskabet klare-des ved direkte udskrivning. Da kong Hans i 1508 gerådede i åben krig med hansestæderne, blev der udskrevet hver 20. mand af almuen over hele riget til skibsbesætning, adelen skulle møde i fuld udrustning med svende, og af far-tøjer mobiliseredes simpelthen »så man-ge skibe, som findes«, hvert forsynet med en skibsbåd og en god, lempelig jagt (»Flådens fødsel« s. 101). Et alternativ var at tvangsudskrive mandskab af passe-rende handelsskibe, ligesom man heller ikke veg sig tilbage fra at beslaglægge hele skibe - udslag af den danske konges postulerede højhedsret over sine farvan-de.

I flere tilfælde nævnes, at skibe var skænket af den skotske konge eller den svenske rigsforsender, og Barfod synes godt tilfreds med denne forklaring. Er det virkelig ikke muligt at nå dybere? Som begyndelse kunne man fastslå, at orlogs-flåden indgik i udenrigspolitikken. Et

andet emne, man kunne reflektere over, er søkrigens teori, som den afspejles i den danske orlogsflådes ageren. Ikke blot fjendens, men også neutrale handelsskibe konfiskeredes uden videre som priser. Her, som hvad angik plyndringsgods i

almindelighed, synes man at have opereret med ganske faste regler, som det ses af de skibsartikler, der er nedfældet efter reformationen. Barfod strejfer den spændende historie om alterkalken fra Åbo domkirke, der havnede på Stevns som en del af admiralen, Otte Ruds, plyndringsgods. Otte Rud ilede selvfølgelig ikke selv op til højalteret og snupede det finske klenodie. Krigsførelsen var nøje reguleret.

At admiralen lønnedes med andel af en domkirkeskat viser allerede den snævre forbindelse mellem sø- og land-

krigsførelse. Barfod er flere steder inde på, at man i hele perioden ikke opererede med et særligt marine-begreb. Søkrig bestod simpelthen i, at man indskibede nogle landtropper og anbragte dem på dækket. Karakteristisk lød den sigende betegnelse for et krigsskib en »udligger«, der antyder en stationær vagtpost, omtrent som når man sender patruljer ud for at besætte et højdedrag. Søslag, hvor to fjendtlige flåder tørnede sammen, formede sig som entring og kamp mand mod mand som på landjorden.

Alligevel kan man ikke helt frakende søkrigen og orlogsflåden et særpræg, som måske nok kunne være fremhævet stærkere i Barfods fremstilling. Alene dette, at man åbenlyst i samtiden opererer med »søhelte« ligesom i senere tiders saltvandssprøjtende panegyrik, vækker til eftertanke. Et par af slagsen, medlemmer af familien Munk, der promenerede et ubestemmeligt adelskab, er allerede berørt. Andre af tidens berømte søhelte var Jens Holgersen (Ulfstand), fra hvis borg Glimminge (hvis jeg husker ret) en ørneskikkelse skuer ud mod havet, Søren Norby og Peder Skram. Alle tre udpræget sømilitære skikkelser, som nok havde fortjent en nærmere analyse.

I denne sammenhæng hører admiralbegrebet unægteligt hjemme. At en arabisk emir-al-mar - hersker over søen - opererer på nordisk grund allerede omkring 1500 vidner i det mindste om et vist internationalt tilsnit af den danske marine. Ordet sigtede oprindeligt til skibet og gled først senere over til at betegne anføreren. Det ses af, at et af kong Hans' skibe i 1505 hed »Amoralen« (»Flådens fødsel« s. 102) - næppe en

hentydning til levevis ombord, men et kækt, sømilitært prædikat, som man ugenert fordanskede, ligesom vi under Københavns belejring 1523 træffer det fine, franske udtryk eskorte anvendt om nattevagten, men i jævn, dansk udformning: »på vort skort«. Netop den selvfølgeligste omskrivning røber, at begrebet var velkendt. Det kække navn hjalp dog ikke »Amoralen«, der led en ret krank skæbne, først som engelsk prise og dernæst som vrage (sst. s. 142).

Admiral-begrebet kunne der nok have været boret lidt mere i, selv om betegnelsen ikke anvendes endnu. Ellers er Barfod meget opmærksom på betydningen af skibsnavne, som fremhæves konsekvent fremstillingen igennem. Sikkert med rette tolker han de abstrakte egenavne som tegn på, at skibene er bygget af kongen selv, mens de andre navneformer afspejler køb eller erobring. Admiralskibe som Erik af Pommerns »Den store Ark«, kong Hans' »Griffen« (gribhunden, et vinget bestie, som Erik af Pommern havde indført i det danske våben) og »Barbara« er klare eksempler på den ene type, »Bremer Samson« og »Den lübske Admiral« på den anden.

Der var ikke tale om, at biskop Jens Andersen Beldenak bandlyste byggeriet af kong Hans' bekendte skibsværft på Slotø i Nakskov fjord, som Barfod lidt drastisk udtrykker det. Han vægrede sig blot - ikke uforståeligt - ved, at stiftets fæstebønder uden videre skulle yde hoveri til det kongelige byggeri, hvilket ville belaste bispestolens økonomi. Hertil kom, at Jens Andersen nærmest befandt sig på krigsfod med kongens lensmand, Oluf Holgersen (Rosenkrantz).

Uundgåeligt berører Barfod minefeltet skibstyper, og her inddrager han selvfølgelig skibsfund. Forsøgene på præcise identifikationer og snævre definitioner kan synes håbløse, men Barfod klør på med frisk mod. Samtiden skelner jo ganske klart mellem snekker, kogger, jagter, krejere, barke, pinker, holke og kraveller, og Barfod bidrager glimrende til at karakterisere dem. På et enkelt punkt tror jeg dog, at han har forivret sig.

Sidst i 1400-tallet blev forkastellerne afgørende i søkrigen og afløste herved mers, den ældre middelalders mest iøjnefaldende udrustning af et orlogsskib, som samtidige iagttagere uvægerligt heftede sig ved. Mers var en art mastekurve, platforme øverst på stormasten, hvorfra bueskytter kunne beskyde fjenden.

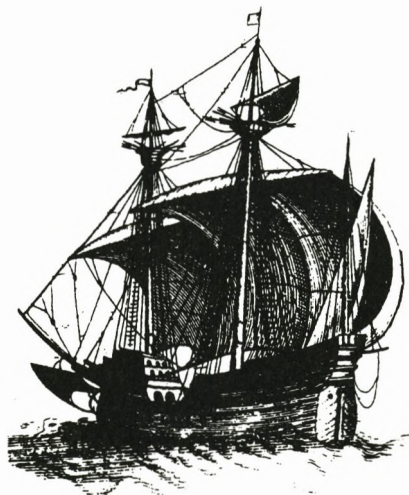
Det lykkes Barfod lidt uheldigt (»Flådens fødsel« s. 60) at drage den forkerte slutning, at holke og kogger altid havde mers, idet han misforstår den lille, uskyldigt udseende glose andre. For os ganske naturligt sideordnende, men i middelalderen og 1500-tallet blot ensbetydende med nogle, som det ses af udtrykket: adelen beskattes som andre bønder. Forskellen er ret afgørende. Barfod tolker mersskibe som store skibe ud fra et udtryk i 1431, hvor der tales om 18 holke og kogger »og andre mersskibe«. Mistanken ulmer et kort øjeblik, da han omvendt i 1454 støder på udtrykket »2 kogger og andre små skibe«, hvorefter han først slutter, at kogger også kunne regnes for »forholdsvis« små (vist det, man i fagsproget kalder en harmonisering), men dernæst kommer i tanke om, at der også kunne menes en sondring. Han drager imidlertid ikke konsekvensen af sin iagttagelse.

Selv hvor man er uenig med Barfod, virker hans omfattende fremstilling stedse inspirerende, og alternativet - at han ikke havde skrevet den - er slet ikke til at holde ud at tænke på. Lad os være taknemlige for det, der er.

Også Ole Mortensøn har skrevet sit værk som »ensom ulv«. Ene mand har museumsinspektøren i Rudkøbing med de udtalt maritime interesser begået en hel 15-1600-tallets skibs- og søfartshistorie. Et værk med imponerende spændvidde, selv om læseren nok kunne have levet videre uden de mange almindeligheder og banaliteter, som en lidt større selvkritik havde sorteret fra.

Lad os atter glæde os over det, der er. Skibe, havne, værfter, handel og søfolk skildres indgående og kompetent. Som god historiker har Ole Mortensøn ovenikøbet sørget for en dristig these om den oversete skude som renæssancens mest udbredte skibstype, der i følge Mortensøn havde rødder til både hansekogge og vikingskib. Som Barfods flådeværk anbefales Mortensøns til Zises læsere - og som det fremgår af disse sider, idet vi takker for lånet, er det prægtigt illustreret.

Renæssanceskibe fra Ole Mortensøns bog.

Indhold

<i>Haakon Bennike Madsen:</i>	
Kopskatter 1645-1812	45
<i>Svend Nørremølle:</i>	
Hulkort ved amtsstuerne	54
<i>Knud Wieth-Knudsen:</i>	
Langs vejen mod toldetatens undergang	65
<i>Mikael Venge:</i>	
Brihric on Slahl	75
<i>Mikael Venge:</i>	
Sømagten i Danmark	79

Glimt fra toldetatens 350-års jubilæum den 12. januar 1982. Ved festmiddagen i direktoratet præsiderer værten, skatte- og afgiftsminister Mogens Lykketoft, ved hans side tolddirektør C.A. Nielsen og overassistent Kirsten Grauholm, der repræsenterede personalet. Overkontorassistent (dengang) Hanne Gaard påtænker åbenlyst at skænke et glas Grand Vernaux til fiskeriminister (også dengang) Karl Hjortnæs. Var festmiddagen i virkeligheden et gravøl? Læs Knud Wieth-Knudsens artikel i dette nummer.